

Az avar kori hitvilág régészeti forrásai

„avar”

2013

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés.....	3
2. Írott források az avar kori hitvilágról	4
3. Sámánizmus	5
3.1. A sámánizmus Belső-Ázsiában	5
3.2. Az avar kori sámánizmus kérdése a feltételezett sámántemetkezések, sámánokra utaló attribútumok nyomán	7
3.3. Sámántevékenységek nyomai a temetkezésekben	11
3.3.1. Sérvkötők	11
3.3.2. Trepanációk	13
3.3.3. Sípok.....	15
4. A hitvilág tárgyi emlékei.....	16
4.1. Amulettek	16
4.2. Arcos csörgők.....	19
4.3. Gyöngyök	19
5. Állatábrázolások.....	20
6. Temetkezési szokások	22
6.1. Tájéolás	22
6.2. Többes temetkezések.....	23
6.3. Halotti áldozat	24
6.3.1. Temetési áldozatok.....	24
6.3.2. Lószerszámos temetkezések.....	26
6.3.3. Áldozati állatok	27
6.4. Tojások	32
6.5. Sarló	33
7. Kettős lélekhít az avaroknál?	33
8. Összefoglalás.....	37
Bibliográfia.....	41
Mellékletek.....	49

1. Bevezetés

A régészeti kultúrák hagyatékában a hitvilág megjelenése, annak értelmezése nem minden korszakban egyértelmű, gyakran problematikus. Az interpretáció kérdését a legtöbbször az a tényező nehezíti meg, hogy írott forrásokkal nem rendelkezünk az adott népcsoport hiedelemvilágáról, illetve ha néhány forrásunk mégis van, azok hiányosak vagy szinte csak minimális információkat tartalmaznak. Dolgozatomban az avar kori temetők sírjaiból származó tárgytípusok, a tárgyakon megfigyelhető ábrázolások, a telepjelenségek, valamint a temetkezési szokások révén összefoglalást nyújtok azokról a jelenségekről, amelyek feltételezhetően kapcsolatba hozhatók az avarok hitvilágával.

A téma több szempontból is figyelmet érdemel. A forrásokból annyi információval rendelkezünk, hogy az avarok hiedelemvilága a sámánizmusra épülhetett.¹ A keresztények által leírt szövegekben az avarokat pogányoknak, barbároknak nevezik, akik pogány erővel állnak kapcsolatban és pogány szokásokat gyakorolnak.² Megállapítható, hogy az itt élő népek legnagyobb részének a temetkezési szokásai pogánynak tekinthetők, mivel elhunytjaikat mellékletekkel együtt (fegyverek, ékszerek, szerszámok, ételek és italok, stb.) temették el.³ Ez által kijelenthetjük, hogy bizonyos mértékig a sírokból származó legtöbb tárgy – a viseleti elemek kivételével –, valamint az étel- és italmellékletek vagy áldozati állatok is kapcsolatban állnak a hitvilággal. Azonban nem szeretném az összes sírba kerülő tárgytípust a dolgozatomban ismertetni a hitvilág régészeti forrásaként, csak azokat, amelyek valamilyen többlettartalommal (pl. óvó-védő, bajelhárító, áldozati, stb.) rendelkeztek már a használójának élete során (pl. esetleg a sámánok tevékenységéhez kapcsolódóan vagy a „profán” személyek amulettjei) vagy az eltemetése után (pl. a sarlók eredetileg munkaeszköz funkcióval rendelkeztek, majd a sírba többnyire a babonás hiedelmek miatt került be).

Arra a kérdésre is keresem a választ a dolgozat során, vajon a régészet segítségével közelebb juthatunk-e a megoldáshoz ebben a kérdéskörben? Az írott forrásokat követően a sámánok tevékenységét – belső-ázsiai szerepük és lehetséges avar sászámsír(ok)on keresztül

¹ Természetesen itt csak általánosságban lehet beszélni az avarokról, mivel nem tudhatjuk, hogy ebben az időszakban a Kárpát-medencében élő avarok és más népcsoportok között milyen mértékben volt jelen a sámánizmus, esetleg valamilyen vallásban hittek-e. Mindenesetre az valószínű, hogy nem lehet egységes hitvilági háttérrel rendelkező népeket feltételezni ezen a területen, hiszen akár a Meroving és később a Karoling Birodalom területeiről, akár Bizánc felől is érhatték kulturális hatások őket, amelyek elképzelhetően a hitvilágukat is érintette.

² Pohl 1988, 203.

³ Vida 2004, 329-330.

–, és annak „nyomait” foglalom össze, utána pedig néhány tárgytípus, a tárgyakon megfigyelhető ábrázolások és a temetkezési szokások által próbálok megoldást találni a felmerülő kérdésekre, valamint arra, mi jellemezhetette az avarok hitvilágát.

A dolgozat célja – a megszabott terjedelmi korlátok miatt –, hogy áttekintő jelleget tudjon adni mindazokról a jelenségekről, amelyek az avar korszakon belül a témához kapcsolódhatnak. Az avar korszakon kívül a honfoglalás korszakára, illetve a belső-ázsiai népcsoportoknak a kutatási eredményeire is építettem, általuk az avarokra vonatkozó információhiányokat törekedtem pótolni, ezért is fektettem néhány fejezetben nagyobb hangsúlyt erre a két területre.

2. Írott források az avar kori hitvilágról

A hitvilágukról csak elszórtan rendelkezünk írott forrásokkal, inkább csak a hasonló életmódot folytatott népcsoportokról (pl. altaji türkök,⁴ magyarok, stb.) található meg néhány forrás, amely népekhez hasonló – vagy talán azonos – túlvilági képzetekkel rendelkezhetnek az avarok is. Ezek a feljegyzések elsősorban az avarok keleti, nomád eredetű elemeit emelték ki, amelyek a korabeli európai lakosok számára új volt, talán ezért sem utalnak a Kárpát-medencében élt más hitvilágú romanizáltakra és germánokra.⁵ A régészeti adatok mellett három szövegrészletet is ismerünk, amelyek a dolgozat szempontjából fontosnak számítanak, mert elsősorban a sámánokra vonatkoznak. Ezek közül az egyik Menandrostól maradt ránk, aki Zemarchos bizánci követ türk kagánhoz 568-ban tett belső-ázsiai útját jegyezte le. Ebben megemlíti, hogy a türk sámánok a követség tagjait harangok hangjával és más apotropaikus eljárásokkal tisztították meg a démonoktól.⁶

A másik feljegyzés a Theophylactos Simocatta által 581/582 körül leírt szövegrészlet egy Bizáncba szökött sámánról: *„Volt egy szkíta férfi, aki a Bookolabras elnevezést viselte. Ha erről az elnevezésről valamit világosan tudni kívánsz, mindjárt átteszem a nevet görögre. A szkítákéból a mi neves nyelvünkre átültetve akkor találjuk el a helyes fordítást, ha mágust illetőleg papot mondunk.*

⁴ Theophylactus Simocatta bizánci történetíró szövegrészlete is, aki a 7. század elején tudósít az altaji türkök vallási szokásairól, ebben idézi a türk kagán Maurikiosz császárhoz írt levelét: *„A türkök egészen rendkívül módon tisztelik a tüzet, a levegőt és a vizet, dicsőítik a földet; de ők csak azt imádják és vallják istenüknek, aki az eget és a földet teremtetten (ő Tengri a nagy ég istene). Neki lovakat, szarvasmarhát és juhokat áldoznak.”* (Theophylactus Simocatta VII. 8, 14-15, Whitby – Whitby 1988, 191 alapján.)

⁵ Vida 2004, 329.

⁶ exc. Rom. 1, 193 de Boor; RAC, „Glocke”, 183-184 (Rácz 2012, 431 alapján).

Nos ez volt az, aki ezidőtájt veszélyes vakmerőségre vetemedett. Együtt hált a kagán asszonyai közül eggyel és e rövidke gyönyör csalétkét bekapva halálos nagy veszedelem hálójába gabalyodott. Gyanította, hogy rossz cselekedete kiderülhet és kézzelfogható bizonyítékot szülhet.

Menekülni készült tehát vissza népe ősi törzséhez, megnyerve magának a gepida uralkodók közül hetet. Az ősi törzset hunok alkotják, keleten laknak, s a perzsák szomszédai; a többség számára ismertebb néven türköknek is mondhatjuk őket. Átkelve a Dunán a libidinek (vagy Libidina városa) városa felé tartott.”⁷

Ebből a szövegrészletből az derült ki, hogy voltak olyan sámánok, akik a kagáni udvarban tevékenykedtek, a legfelsőbb körökben mozogtak. Azonban olyanoknak is valószínűleg lenniük kellett, akik a társadalom alsóbb szintjein tevékenykedtek, jelenlétükre Madaras László úgy véli, hogy a különböző tárgyakon látható ábrázolások utalhatnak (pl. a mokrini vagy a pörösi bogozók,⁸ esetleg a tatabányai⁹ vagy a sopronkőhidai sótartók¹⁰).¹¹

Euagrius a Vita Sancti Pancratiiban így írt az avarokról: „*Mi avar népség vagyunk, mindenféle csúszómászók és négy lábúak hasonmásait tiszteljük istenként. Mindezekkel együtt a tűznek, a víznek és kardjainknak mutatunk be áldozatot.*”¹² Az Euagrius által leírt áldozati formára az avar korszakból nem ismerünk példákat, a temetkezések során eltemetett áldozati formákat a későbbiekben fogjuk tárgyalni.

3. Sámánizmus

3.1. A sámánizmus Belső-Ázsiában

Érdemes először megvizsgálnunk azt, hogy mi a jellemző a 18-20. századi – amelyről már több utazó, kutató is beszámolt –, valamint a jelenkori sámánizmusra. Ezeknek az információknak az ismeretében kezdhethetünk csak véleményt alkotni arról, hogy az avaroknak ehhez hasonló vagy talán eltérő lehetett-e a hitviláguk. Sámánizmusnak nevezzük Szibéria és Belső-Ázsia lakóinak ősi hiedelemrendszerét, amelynek központi alakja a sámán.¹³ A sámánizmust nem nevezhetjük vallásnak, mivel a sámánhit nem más, mint azon képzetek

⁷ László 1977, 65.

⁸ László 1977, 125, 244.

⁹ László 1970, 106.

¹⁰ Török 1973, 16-17, 57.

¹¹ Madaras 1999, 33.

¹² Szádecky-Kardoss 1998, 74-75.

¹³ Hoppál 1994, 11.

halmaza, amellyel az emberek szabályozni akarták/akarják a viszonyukat az őket körülvevő természeti, valamint saját képzeletük szerint természetfeletti erőkkel,¹⁴ valamint nem rendelkezik írásos tantételekkel.

Az emberek és a transzcendens világ között „közvetítő” személyeket sámánoknak nevezzük. Őket más népek varázslóitól és papjaitól mindenekelőtt az különbözteti meg, hogy a sámán közvetlenül és tetszése szerint „érintkezik” a szellemekkel. Néhány meghatározás szerint az eurázsiai sámán legfontosabb jellemzője, hogy tudatosan elő tudja idézni az ekstázist, amelynek során megváltozott tudatállapotba kerül.¹⁵ A sámánt a szellemek „kiválasztják”, „elhívják” és akarata ellenére kényszerítik sámánságra.¹⁶ A kiválasztódás már a születés előtt megtörténik, ahogyan Diószegi Vilmos megfogalmazta: „*A sámán sorsa már az anyja méhében megpecsételődött.*”¹⁷ Azonban valamely népcsoportoknál, pl. a Bajkál-tó környékén élő burjátok körében csak nemzetségen belül öröklődik a sámánmesterség.¹⁸

A sámán avatása nem más, mint az új sámán bemutatkozása a szellemvilágban.¹⁹ A gyakorlatban ez próbának számít, amit a felavatandó személynek ki kell állnia. Az egyéni képességei mellett azt is ki tudja próbálni, mennyire oltalmazza a szellemek. Ez azonban az életét is veszélyezteti, anélkül, hogy a próba sikeressége valamilyen jelentőséggel is bírna tevékenységének későbbi időszakára.²⁰ Miután sikeresen teljesítette az avatási szertartás, azután már teljes értékű sámánnak számított, akinek helye és feladata van a közösségben.²¹

A sámán feladatait Diószegi definíciója alapján: „*mindazon dolgoknak a megismerése vagy elvégzése, amelyekre a mindennapi halandónak szüksége volna, megoldásukra azonban a maga emberi erejével képtelen.*”²² A legfontosabb feladatai közé tartozik Diószegi Vilmos szerint: 1. A jóslás, jóvendőmondás (a térben vagy időben távoli események feltárása, pl. a leendő vadászat vagy halászat sikeressége); 2. A gyógyítás (pl. mi a beteg baja, miként szüntethető meg a betegség). Az ember testén kívül az ember lelkével törődés is; 3. Ő vezeti a

¹⁴ Diószegi 1998, 13.

¹⁵ Eliade 1987, 202 (Hoppál 1994, 11 alapján).

¹⁶ Diószegi 1998, 11.

¹⁷ Diószegi 1998, 31.

¹⁸ Hoppál 1994, 24.

¹⁹ A sámánválasztás lépéseit lásd. Diószegi 1998, 30-39, valamint Hoppál 1994, 16-29.

²⁰ Az avatási szertartás leírását lásd. Diószegi 1998, 45-47.

²¹ Diószegi 1998, 47.

²² Diószegi 1998, 48.

halottak lelkét a holtak birodalmába, mivel az egyedül nem találta oda; 4. A természetfeletti lények és az emberek közötti közvetítő szerepe (pl. különböző áldozatok bemutatása).²³

Hoppál Mihály megfogalmazásában az alábbi feladatköröket tulajdonítja a sámánoknak:

1. A nemzetség vezetője, szellemi vezére (az etnikus tudat őre);
2. „Áldozópap”;
3. „Lélekvezető”;
4. A jóslások ismerője (’jós’);
5. Gyógyító (’javas’);
6. Költő, énekmondó (’regös’).²⁴

A sámán sajátos kellékei közül a ruha volt az egyik legfontosabb (3. kép). Ennek a formája többnyire attól függött, hogy milyen volt az őt segítő szellemállat. Ez által hordozhatott a viselet szarvas-, medve- és madárjelképeket. A madáröltözetet elsősorban a kezdő sámánok viselték, csupán azért, mert ez könnyebb volt. Amikor több nehéz, fémből készült kelléket aggatott a ruhájára a sámán, abban az esetben az alsó világba szállt alá. A ruha egészén kívül bizonyos részletei is jelentéssel bírhattak. A fémkorongok például a jakut sámánköpeny hátán a Nap és a Hold jelei voltak, világítottak a túlvilági utazásai során.²⁵ Ezek mellett díszíthették még a ruhát rajzolt vagy festett minták, egyéb rátétek, függők, csengők, kivarrások, tükrök, szalagok.²⁶ Mivel a ruházata érintkezett a szellemsegítővel, ezért az önmagában is mágikus erővel rendelkezett, így rendszerint a sámánnal együtt temették el.²⁷

A sámán fejdísz – amely Euráziában többnyire koronához volt hasonló – szintén jelképes értékkel rendelkezik (2. kép). Agancsos és tollas fejdísz egyaránt ismerünk, ezek értelemszerűen a szarvas és a madaras alakú segítőszellemre utaltak. A burját sámánok kovácsoltvas koronái különösen kidolgozottak voltak.²⁸ A sokfajta fejviselet három altípusra oszlik: a homlokszalagokra, amelyek abroncsként fogják körül a fejet; a koronákra, amelyeknél az abroncsot a fejtető felett két keresztcsík köti össze; a sapkákra, amelyek az egész fejet befedik.²⁹

3.2. Az avar kori sámánizmus kérdése a feltételezett sámántemetkezések, sámánokra utaló attribútumok nyomán

Az avar kori kutatásban elfogadott, hogy az avarok a transzcendens világgal a sámánok révén tartották a kapcsolatot, mint ahogyan sok más, sztyeppén élő népcsoport. Fontos

²³ Diószegi 1998, 48-49.

²⁴ Hoppál 1994, 16.

²⁵ Hoppál 1994, 29.

²⁶ Diószegi 1998, 69-70.

²⁷ Hoppál 1994, 29.

²⁸ Hoppál 1994, 29.

²⁹ Diószegi 1998, 68.

azonban azt megemlíteni, hogy a sámánizmus jellege egyáltalán nem állandó térben és időben, hanem nagymértékben függ az adott társadalom fejlettségi szintjétől, a földrajzi környezettől és a környező népek hitvilágától.³⁰

A sámánizmusra nincsenek olyan szinten közvetett bizonyítékai az avar kori régészetnek, hogy bizonyos sírokról azt lehetne feltételezni, a bennük eltemetett személy minden kétséget kizáróan sámán volt. Jelenlétüket az avar kori Kárpát-medencében több tényező is alátámaszthatja, de egyértelműen nem beszélhetünk sehol sem „sámánsírról”. Több régészeti bizonyítékot is találunk, amelyek a tevékenységükre utalhatnak (pl. a gyógyítással kapcsolatba hozható trepanált koponyák vagy sérvkötők), amelyekkel a dolgozat további részeiben külön fejezetben fogunk majd foglalkozni.

Eddig csupán egyetlen sírnál merült fel annak a lehetősége, hogy esetleg sámánként lehetne interpretálni, ez pedig Öcsöd – Büdöshalom 37. sírja (4. kép). A sír különlegességét egy olyan tárgy adta, amely a koponya alól került elő, annak a felszedése után vált láthatóvá, hogy egy vaspánt és egy fa (vékony falemez, esetleg vastag fakéreg) konstrukció bontakozott ki (5. kép). Ez a tárgy szorosan a fejhez simulhatott, a koponya alól összesen két hegyes csúcsban végződő felső vége látszódott ki a bontás során. A vaspánt – amelyen valamilyen szerves anyag (bőr?) maradványa is megfigyelhető volt – pontosan követte a koponya alakját, ugyanez mondható el a famaradványokról is.³¹

Madaras a két kiágazó szarvszerű vasnyúlvány alapján „sámánkorona” vagy „sámánfejfedő” jelenlétét látta a sírban megtalált tárgyban. A néprajzi példák közül Diószegi Vilmosra hivatkozik, aki a sámánok, táltosok, boszorkányok fejfedőinek leírása során azt jegyezte le,³² hogy „... *A Fejér megyei Tordason az öreg Tokmány úgy tudja, hogy a táltos öltözete „színben változik” ugyan, de a fején mindig mintha „lúd és tyúktoll” volna.*”³³

A „problémát” azonban az a tényező okozza, hogy itt egy női váz volt, a női sírokra jellemző, átlagosnak mondható leletekkel (fülbevaló, gyűrű, vascsat, tű, orsógomb). Ez természetesen nem jelentene gondot, ha lennének adataink arról, hogy sámánnők is működtek egykor az Avar Kaganátus területén, így a férfisírnál is bizonytalan feltételezés ebben az esetben csak még bizonytalanabb lábakon áll.

³⁰ Bollók 2010, 47.

³¹ Madaras 1999, 31.

³² Madaras 1999, 34.

³³ Diószegi 1958, 238.

Felmerülhet bennünk a kérdés: Hol vannak eltemetve az avar kori sámánok és miért nem találták meg eddig a sírjaikat? Ennek a kérdésnek a magyarázatára több válasz is lehetséges:

1. A sámánokat nem temették a földbe. A burjátoknál ezeknek a személyeknek a nyughelyéül egy ligetet vagy berket választanak ki. Amikor a helyszínre érnek, akkor a különböző szertartások után a máglyán a testét elhamvasztják, majd néhány nap múlva a csontjait összegyűjtik és egy zsákba helyezve egy doboz alakú mélyedésben elássák egy vastag fenyőfa törzsében.³⁴ Az elhamvasztás csak a burjátoknál szokás, viszont általánosnak tekinthető, hogy a sámán testét nem a földbe temetik, hanem egy sajátos „függő koporsóban” helyezik el (6. kép). Ennek különböző formái ismertek, pl. a koporsó rudakra erősítése, emelvény vagy állvány készítése, stb.³⁵

2. Ha a földbe el is temették, de a sámán viselete és eszközei nem tartalmaztak olyan maradandó dolgokat (pl. fémeket), amelyeket megtalálhatnánk a feltárások során. Ezt azonban megcáfolhatja egy 18. századi burját sámán sírja, amelynek a vastárgyai megmaradtak, így a fej- és ruhaviseletnek néhány darabja is (7. kép).³⁶ Az sem zárható ki, hogy az összes, a munkássága folyamán használat tárgyat nem temették mellé. Az kevésbé valószínű, hogy ezeket a dolgokat a temetés során a sír közelében ne helyezték volna el – mivel ahogyan már korábban megfigyelhettük, ezeknek a tárgyaknak szintén mágikus erejük volt, mert érintkeztek a szellemvilággal, így valószínűleg nem tartották meg ezeket –, azonban nem feltétlenül volt szükséges az eszközöket a földbe temetniük.

3. Ha a sámánokat a földbe is temették, de tárgyi leletanyaguk nem mutat eltérést az avar korszakban eltemetett személyek tárgyi hagyatékától – ahogyan ez az öcsödi sírnál is lehetne, ha biztosan tudnánk, hogy sámán volt –, ez által nem tudjuk ezeket megkülönböztetni a többi sírtól.

Azt nem lehet elvitatni, hogy az öcsödi lelet eddig egyedülálló a Kárpát-medencében, az avar, de még a honfoglaló magyar sírok között sem találtak ehhez hasonlót, legalább is a közölt szakirodalom alapján ezt lehet megállapítani. Nem igazolható, azonban nem is cáfolható teljes mértékben, hogy tényleg egy sámán, ebben az esetben pedig egy sámánnő sírja lehet az Öcsödön talált temetkezés. Azonban nem szabad az avar hitvilágot összevetni a honfoglaló, vagy az Árpád-kor elején pogány magyarok hitvilágával. Igaz, hogy mindkettő

³⁴ Diószegi 1998, 57-58.

³⁵ Diószegi 1998, 58-59.

³⁶ Harva 1938, 518.

keleti hagyományokkal rendelkeznek, azonban az egyik korszakból kiragadott egy, vagy több példával nem lehet egy másik korszak jelenségeit teljesen megmagyarázni.

Rácz Zsófia az emberalakos kistárgyakkal foglalkozó dolgozatában³⁷ az értelmezési lehetőségek között megemlíti, hogy Szymański szerint ezek a tárgyak egy ceremóniális ruhára voltak felvarrva – amely talán egy pap vagy sámán köpenyének elő és hátoldalát is díszíthette –, négyszer hármass csoportban.³⁸ A tárgyak mágikus-apatropaikus jelentésére utalás – függetlenül a „sámánruha” interpretációtól – csaknem valamennyi antropológiai és zoomorf figurákat tárgyaló dolgozatban feltűnik.³⁹ Ezek az értelmezések nem tekinthetők egyedülálló eseményeknek, mivel a nehezen interpretálható tárgyaknál gyakran felvetődik, hogy a transzcendens világgal lehettek kapcsolatban. Természetesen elképzelhető, hogy ezek a tárgyak – vagy csak ezeknek a töredéke – ilyen jelentéstartalommal is rendelkezhetett, azonban amíg a pontos funkciójukat nem ismerjük, feltétlenül nem állíthatjuk azt, hogy mágikus funkcióval bírhattak egykor.

Madaras az avarok mellett a honfoglaló leletanyag egy részéről is értekezik dolgozatában, amelyek a sámánok jelenlétét alátámaszthatnák. A tárgyi világukból kiemeli a csont botvégeket (Hajdúdorog, Szeghalom), amelyek madárfejeket ábrázolnak.⁴⁰ Fodor István véleménye szerint is ezek a tárgyak lehetnek azok, amelyeknél talán feltételezhető, hogy sámántemetkezésekre utalhatnak.⁴¹ Ezeknél a síroknál közösnek mondható, hogy a csont botvégeken kívül a sírok mellékletei átlagosnak számítottak. Azonban nem lehet minden kétséget kizáróan azt mondani, hogy ez a tárgytypus a sámáneszközök közé sorolható. Madaras és Fodor is megemlíti, hogy a sámánbot a néprajzi irodalomban jól ismert, kutatott. Minden sámán tényleg nem rendelkezett dobbal, hanem egész életük során csak bottal végezték a szertartásokat.⁴² Ha ezeknek a sírokból származó tárgyaknak valóban ez lett volna egykor a funkciójuk, akkor vélhetően a segítőszellemek ábrázolását láthatnánk ezekben a bagolyfejekben. Talán még szintén a sámánbot lehet az egyik értelmezési lehetőség a vízimadárfejet ábrázoló csontfaragványoknál (Apatin, Földeák, Szababattyán).⁴³ Mindenképpen ritka tárgytypust tartalmaztak ezek a sírok, de nem jelenthetjük ki

³⁷ Rácz 2012, 423.

³⁸ Szymański 1997, 362.

³⁹ Rácz 2012, 423.

⁴⁰ Madaras 1999, 33.

⁴¹ Fodor 2005, 15.

⁴² Fodor 2005, 16.

⁴³ Fodor 2005, 16.

egyértelműen, ilyen vagy ehhez hasonló botvégek azok, amelyek a sámánok tárgyi világának a részét képezték akár az avar korban – bár erre még nem ismerünk példát –, akár a honfoglalás korszakában.

A botvégek mellett Bollók Ádám megemlíti az ún. világfát, amelyet sokan azonosnak vélnek a 10. századi magyar fémművesség több jellegzetes darabján látható palmetta motívumokkal. A művészettörténet kutatói az azonosítás helyességével szemben már több ellenvetést is megfogalmaztak.⁴⁴

3.3. Sámántevékenységek nyomai a temetkezésekben

3.3.1. Sérvkötők

Az avar kori Kárpát-medencében eddig kevés lelőhelyről ismerünk olyan sírokat, amelyekben sérvkötőként meghatározott tárgyak kerültek volna elő. Ezek közé tartozik Kunszentmárton – Jaksorérpart, Öcsöd – Bűdöshalom és Székkutas – Kápolnadúló temetője, amelyekből két-két sír, valamint Orosháza – Béke-Tsz. lelőhelyről egy sír tartozik ebbe a csoportba. Elsőként Anda Tibor határozta meg ezeket a vastárgyakat sérvkötőnek,⁴⁵ amelyet a kutatás azóta sem cáfolt meg.

Kunszentmárton 28. sírjában egy 162 cm magas férfi jó megtartású csontváza feküdt. A medencéjében balról vascsatot, rajta keresztben pedig sérvkötő vasabroncsát találták meg (h.: 37 cm, sz.: 3-4 cm, vast. 0,4 cm).⁴⁶ A kunszentmártoni 29. sírban 160 cm hosszú csontvázat találtak, az elhunyt nemének a meghatározása bizonytalan, de valószínűleg egy nőt temettek el. Ebből a sírgödörből sokkal jobb megtartású és teljesebb vasabroncs (h.: 76 cm, sz.: 2-3 cm, vast.: 0,4-0,6 cm) került elő, mint az előzőből. Vászon vagy bőrborítás nyomait is megfigyelték rajta.⁴⁷

Öcsöd 13. sírjában 143 cm hosszú női csontváz feküdt. Az egyik pánt a két medencelapát felett ívelt át, amíg a másik, hosszabb pánt a combcsontok közepén, azok alatt volt (8. kép).⁴⁸ A 23. sírban 146 cm hosszú, valószínűleg női csontvázat találtak. A combcsontokra merőlegesen, azok alatt és egy sorban a bal medencecsont és a bordacsontok felett vékony vaspánt töredékei kerültek elő, felületükön textilmaradványokkal.⁴⁹

⁴⁴ Bollók 2010, 48.

⁴⁵ Anda 1952, 47-48.

⁴⁶ Anda 1952, 47.

⁴⁷ Anda 1952, 47.

⁴⁸ Madaras 1993, 185.

⁴⁹ Madaras 1993, 187.

Székkutas – Kápolnadűlő 320. sírjában adultus korú nő feküdt, a medencéjén egy 40-45 cm hosszú (sz: 1,3-1,6 cm) vaspánt volt, amelyet sérvkötőként értelmeztek.⁵⁰ Az 526. sírban szintén egy adultus korú nő volt, a medencéjén sérvkötővel (h: 63 cm, sz: kb. 2 cm). A szegecsek környékén látható volt a kizáródást visszatartó, vastag bőrből (?) készült, korong alakú lap nyoma.⁵¹ A korábban felsorolt sírokon kívül még Orosháza – Béke-Tsz. lelőhely 119. sírjában egy férfi medencéjén volt egy sérvkötő vaspántja.⁵²

Anda Tibor a rövid tanulmányának a második felében összefoglalta mindazt, amit addig a sérvkötőkről tudni lehetett a történeti és régészeti források tükrében. A képi ábrázolásoknak, valamint más, kora és késő középkori sírokból talált leleteknek megfelelnek az avar korban talált darabok, azok felületét is bőrrel, vagy más anyaggal bevonhatták. A Kárpát-medencei használatuk egyik lehetséges eredetének a Bizánci kapcsolatokat gondolta. Ennek háttérében az állt, hogy Kunszentmártonban, a feltárt temetőtől kb. 10 km-re találták meg egy „ötvösként” értelmezett sírt, amelyből több kelet-római ötvösszerszám is előkerült. A sír interpretációjának többféle változata is megszületett azóta, a kérdéskör eddigi utolsó, nagy összefoglalását Rácz Zsófia végezte el.⁵³ A dolgozat szempontjából fontos, hogy Anda ennek az eltemetett személynek tulajdonította azt, hogy a bizánci kapcsolatai révén (származás, tanulás, kereskedelem, stb.) ismerhette a sérvkötőt, valamint annak az elkészítési módját is.⁵⁴

Ezzel szemben Madaras László az öcsödi temető elemzésében „orvossámán” működésének tulajdonítja azt, hogy kis területen, egymáshoz viszonylag közel négy sírt is ismerünk, amelyekben olyan személyeket temettek el, akik sérvkötőt használtak.⁵⁵ Ő azonban nem indokolja azt, miért gondolja, hogy egy, nem pedig több sámán tevékenységének a nyomai ezek, pedig Anda álláspontját ismeri.

Összegezve a fentieket, a sérvkötőkről elmondható, hogy eddig ezt a hét sírt ismerjük a Kárpát-medencében. Anda véleménye, indoklása a korszakának az ismereteihez képest – amikor még jóval kevesebb sírt ismertek – jónak mondható, azonban már több, mint fél évszázada közölte ezeket az elképzeléseket. Nehéz elképzelni, hogy a kunszentmártoni „ötvössír” elhunytjához lehetne kötni ezt a gyógyítási eljárást, azonban a bizánci kapcsolatok, onnan az avarokhoz áramló ismeretek révén is használhatták az avarok ezt az eljárási módot.

⁵⁰ B. Nagy 2003, 48.

⁵¹ B. Nagy 2003, 69.

⁵² Juhász 1995, 86.

⁵³ Rácz 2009, 67-96.

⁵⁴ Anda 1952, 48.

⁵⁵ Madaras 1993, 206.

Madaras véleményét, amely szerint egy – vagy véleményem szerint ha igazolható lehetne, akár több – sámánhoz lehetne kötni ezt a gyógymódot, szintén nem zárható ki. Indoklásként azt mondhatjuk ezzel kapcsolatban, hogy a gyógyítás funkciója nagyrészt a sámánokhoz kapcsolódtak, akik jelen voltak az avarok körében.

3.3.2. Trepanációk

A honfoglaló magyarok körében elterjedt szokás volt a koponyalékelés, amelyet elvégeztek az adott személy életében (jelképes vagy valódi, amelyet másképpen sebészinek is hívnak), vagy a halála után (kultikus).⁵⁶ Az avar kori kutatás számára nem túlzás kijelenteni, hogy szinte ismeretlen ez a kérdéskör, csak néhány mondatban lehet utalást találni a szakirodalomban is erről a témáról.⁵⁷

A Kárpát-medencében feltárt lékelt koponyákkal több szakirodalmi mű is foglalkozott. Bartucz Lajos még 32 esetről számolt be,⁵⁸ Nemeskériék 17 db 10. századi,⁵⁹ Juhászék huszonnégy honfoglalás kori leletet soroltak fel,⁶⁰ Gryneus ötvennyolc, az avar kortól az Árpád-korig terjedő időszakból származó trepanációt ismertetett.⁶¹

Sokféle elképzelés, magyarázat van arra, vajon milyen okai lehettek annak, amikor egy személyen trepanációt végeztek. A legtöbben elfogadják, hogy a pogány hittal összefüggő hiedelmek miatt került sor a beavatkozásra,⁶² csak ritkán említik meg, hogy valamilyen betegség, sérülés is lehetett ennek a kiváltó oka. Katona 1963-ban elfogadja, hogy sérülés, fejfájás, epilepszia és kultikus cél egyaránt az indítékok között szerepelhetett.⁶³ Nemeskériék szerint sérülés, fokozott koponyaűri nyomás, agytumor, agytályog, epilepszia kezelésére, vagy kultikus célból lékelhették meg a koponyát.⁶⁴ Bartucz elképzelhetőnek tartja, hogy

⁵⁶ Nemeskéri 1960, 3.

⁵⁷ Kovrig 1975, 209-240.

Madaras 1992, 81-83.

Madaras 1999, 34.

⁵⁸ Bartucz 1966.

⁵⁹ Nemeskéri et al. 1965.

⁶⁰ Juhász - Torda-Molnár 1971.

⁶¹ Gryneus 1996.

⁶² A trepanációk és a kettős lélek-hit kapcsolatának értelmezését lásd. a 6. fejezetben.

⁶³ Katona 1963.

⁶⁴ Nemeskéri et al. 1965.

koponyaúri daganat, epilepszia, agytályog, vagy koponyán belüli féreg-ciszta eltávolítását képezhette a beavatkozás.⁶⁵

A Józsa László és Fóthi Erzsébet által 2007-ben közzétett, eddigi utolsó összefoglalásban 132 trepanált koponyát gyűjtöttek össze, ebből 14 volt az avar kori. Azóta a Szegedi Tudományegyetem Természettudományi Kar Embertani Tanszékének munkatársainak köszönhetően újabb hét esettel,⁶⁶ valamint az általam ismert két újabb trepanált koponyával⁶⁷ az avar korszakban 23, minden korszakot figyelembe véve 141 ilyen beavatkozásról tudunk.⁶⁸

Érdemes egy rövid kitekintést tenni a természeti népekkel kapcsolatban, náluk hogyan is történt a koponyalékelés a 19-20. század folyamán. Ezeket az eseményeket még néhány utazó és kutató meg tudta figyelni és le tudta jegyezni az utazása, illetve a náluk töltött időszaka alatt.⁶⁹

Óceániában, Melanézia szigetén Ellának alkalma nyílt arra, hogy az ott élő bennszülöttek életmódját és szokásait tanulmányozza. Ennek következtében írta le a szigeten használatos gyógyítási eljárásokat is.⁷⁰ A „műtét” után a természeti népek elgondolása szerint ugyanis igazi gyógyulást csak a varázsszerek, valamint az általuk befolyásolt szellemek hozhatnak.⁷¹

Észak-Afrikában elsősorban Algéria területe volt a koponyalékelés központja, amely szokás még a görög és római forrásokból maradhatott rá az itt élő emberekre. Amerikában a 16. század előtti kultúrákból ismertek trepanált koponyák, az elsőt 1863-65 között a perui Cuzcóban találták. Különlegessége, hogy négyszögletes, fűrészeléses trepanálási módot alkalmaztak.⁷² A dagesztáni hegyi emberek mindenféle körülmény között alkalmazzák, még olyan esetekben is, amikor ez nem indokolt, néha pl. a „szemet szemért, fogat fogért” elv

⁶⁵ Bartucz 1966.

⁶⁶ Bereczki Zsolt – Molnár Erika – Paja László – Marcsik Antónia – Pálfi György: Avar kori trepanációk a Dél-Alföldön. „*Hadak útján*”. *A Népvándorlaskor Fiatal Kutatóinak XXI. Konferenciája*. Szeged, 2011. Az előadáson elhangzottak alapján.

⁶⁷ Vösendorf (Sauer 2007, 99-100) és Zaránk-Erki halom (Szabó 1969, 52).

⁶⁸ Józsa László szóbeli közlése alapján.

⁶⁹ Ennek a részletes összefoglalását lásd. Kustár 1995, 170-173.

⁷⁰ Ella 1874.

⁷¹ Kustár 1995, 170-171.

⁷² Kustár 1995, 171.

alapján is.⁷³ A Balkán-félszigeten is hosszú időn keresztül élt tovább ez a szokás. Montenegróban a koponya zúzódásainak gyógyítására alkalmazták.⁷⁴

Tehát összefoglalóan azt lehet mondani az avar kori trepanációkról, hogy ezeket valószínűleg a sámánok végezhatték el, legyen szó jelképes, sebészi, vagy akár kultikus koponyalékelésről. Az elkövetkező évek munkái során talán egyre több esetszámról lesz tudomásunk, amely a jelenleginél jobban színesíteni fogja az avar életmódról alkotott képet.

3.3.3. Sípok

A dudák és sípok használata ősidők óta összefonódott a pásztorok foglalkozásával. A zene szorosan kapcsolódik a népek hitvilágához, amely a kultúrának különleges részét alkotja.⁷⁵ Azonban nem kizárólagos a tárgyak férfisírból előkerülése, mert Alattyán – Tulát 447. sírjába egy nőt temettek el.⁷⁶ Ezért a pásztorkodás helyett más magyarázaton is el kell gondolkodni, bár ettől függetlenül bizonyos avar kori sípok pásztorkodó életmódot folytató személyek sírjaiból is származhatnak.

Az megállapítható, hogy a sípokot tartalmazó sírok nem tartoznak a gazdag felszereltségű sírok közé. Csajághy György felvetette annak a lehetőségét, hogy sámánok vagy regös-muzsikások is lehettek egykor az avar síposok. A zenészeti foglalkozással pedig a szegényes sírokat adna magyarázatot. Természetesen helyesen ő is utal arra, hogy jelenleg nem áll módunkban megállapítani, valójában milyen foglalkozásaik lehettek az eltemetett személyeknek.⁷⁷ A hipotézis mindenesetre elgondolkasztó, a későbbiek során talán még kaphatunk arra magyarázatot az újabb sípokot is tartalmazó síroknál, hogy gazdájuk életében mivel is foglalkozhatott, valamint arra is, hogy pl. a sípoknak kizárólag a zenében volt szerepük és más funkcióval nem rendelkeztek.

A néprajzban megtalálható példák révén a zene általi gyógyításra több példát is tudunk, elsősorban a keleti vagy a keleti hagyományokkal rendelkező népeknél, így Indiában, Kínában, Perzsiában, stb. ismerték, valamint a manapság is ismerik. Mindannyiunk számára köztudott az a hajdani gyógyító vers, amelyet egy magyar népi gyermekmondóka a mai napig

⁷³ Krivyakin 1888.

⁷⁴ Kustár 1995, 171-172.

⁷⁵ Csajághy 1998, 63.

⁷⁶ Kovrig 1963, 175.

⁷⁷ Csajághy 1998, 63.

megőrzött és gyakran szokták idézni: „*Síppal, dobbal, nádihegedűvel!*”. Ez a magyar ősi hitvilághoz kapcsolódik és a zene gyógyító erejére utal.⁷⁸

4. A hitvilág tárgyi emlékei

4.1. Amulettek

Vida Tivadar több tanulmányában is foglalkozott a koraközépkori amulettekkel, közülük is elsősorban az avar kori Kárpát-medencében megtalálható típusokkal.⁷⁹ Az avar kori amulettek egy része keleti, sztyeppei nomád eredetű. Ezek közé tartoznak a változatos mintákkal ellátott ólomkorongok, amelyekhez hasonlóak a Pontus-vidéki sztyeppei népek leletanyagában fordulnak elő; az átfűrt csontfüggők, amelyek csak a Dunától keletre ismertek, a nagyrészt késő antik és germán lakosság által lakott Dunántúlról hiányoznak.⁸⁰ Másik részük római császárkori barbár vagy meroving-germán párhuzamok (pántos függők, kapszulák) alapján értelmezhető.

A mindennapi életben használt szerszámok kisméretű változatait gyakran viselték a fejlettebb kultúrákban, valamint a barbárok világában, ezek voltak az antik-germán eredetű amulettek. Ez a Kárpát-medencében antik-germán helyi hagyománynak tekinthető. Különböző változatai ismertek, mint pl. balta vagy csákány alakú függők. Szintén az antik-pogány örökség átvételére szolgálnak bizonyítékul a kaoricsigák, mint pogány termékenység amulettek. A Kárpát-medencében eddig egyetlen gepida (Domoszló) és avar (Várpalota – Únió-Homokbánya temető 20. sír) kori sírból ismert. A hiányuk valószínűleg arra utalhat, hogy a 6-7. században a kaoricsigák kereskedelme nem érte el a gepidákat, a langobárdokat és az avar kori germánokat sem, mert földrajzilag és politikailag kívül estek ettől a területtől.⁸¹

Jelentős az antik-kora bizánci eredetű amulettek száma is, közöttük tűnnek fel a keresztény jellegű tárgyak (cilindrikus bullák, keresztek, keresztény tartalmú leletekkel díszített üreges kapszulák). A cilindrikus bullák varázsserejű, növényi anyagokat tartalmaztak és viselőjüket a gonosz ártalmak ellen védték. Ezek formailag és tartalmilag is tovább öröklődhettek a császárkori Barbaricumban és a népvándorlás kori, kora középkori sírokból is. Hasonló darabok vélhetően az avar korban is az antik pogány hagyományokra

⁷⁸ Csajághy 1998, 64.

⁷⁹ Vida 1995, 219-290.

Vida 2002, 179-209.

Vida 2004, 327-349.

⁸⁰ Vida 2004, 32-33.

⁸¹ Vida 2004, 335-336.

szolgálhatnak példaként. A keresztény tartalmú leletekkel díszített üreges kapszulák formája és mágikus-kultikus funkciója a római fiúbullákhoz vezethető vissza. Ezt a szokást a késő római időkben, elsősorban a birodalom keleti felében átvették a nők is. A barbaricum antik eredetű bullák alátámasztják, hogy ez a szokás továbbélt, a Kölked – feketekapui 119. sír női amulettje alapján egészen a 7. századig is fennmaradt.

A különböző eredetű amulettek az avar kori Kárpát-medence népi és kulturális sokszínűségét fejezik ki. A sokoldalú kulturális érintkezés jele, hogy a különböző földrajzi és kulturális régiókból származó amulettek ugyanabban a leletgyűttesben is előfordultak.⁸²

Vida Tivadar még 1995-ben foglalta össze a koraközépkori korong- és gömbformájú amulettkapszulákat a Kaukázus, Kasztília és Pikárdia között.⁸³ Tanulmányának kiindulópontjául szolgáltak a Budakalász – Dunapart avar kori temető sírjaiban feltárt fakapszulák maradványai, amelyek a Meroving kori gömbkapszulák csoportjába tartoztak.⁸⁴ Budakalászon a 300., 397., 458., 770., 874. sírban volt, ezen kívül még Csákberény – Orondpusztán 5 db sírban, Zamárdi – Rétiföldek 621. sírjában, valamint Balatonfüzfőn szórványleletként találtak kapszulamaradványokat.⁸⁵

Ezek a tárgyak Erdélytől a Dunántúlig szoros tipológiai rokonságot mutatnak, annak ellenére, hogy feltételezhetően nem egy műhely készítette ezeket. A készítés háttérében valószínűleg a helyi műhelyek játszottak szerepet. Formailag és díszítéstechnikailag a hasonlóság megfigyelhető közöttük. Hasonlóságot mutatnak a mediterrán kapszulákkal, a különbség közöttük csak annyi, hogy a mediterrán típusok relatív nagyobbak. Ezért megállapítható, hogy nemcsak nyugatmeroving hatás érte az avarokat a Kárpát-medencében, hanem mediterrán típusú is.⁸⁶

Az amulettkapszulákról elmondható, hogy többnyire nők viselték. A gazdagon felszerelt sírokban is megtalálhatók, azonban a dunántúli és erdélyi darabok a legtöbb esetben kifosztott sírokból származnak, így az elhunyt jó módúságát nem lehetett megállapítani. Feltehető, hogy a „szegényebb” nőknél olcsóbb, egyszerűbben elkészített kapszulák lehettek, nagyrészt fából vagy bőrből, ezekből csak csekély darabszámot ismerünk.⁸⁷

⁸² Vida 2002, 185-187.

⁸³ Dolgozatomban a Kárpát-medencét érintő tárgyakat ismertetem röviden, a téma részletes ismertetését lásd. Vida 1995, 219-290.

⁸⁴ Vida 1995, 220.

⁸⁵ Vida 1995, 239-250.

⁸⁶ Vida 1995, 250.

⁸⁷ Vida 1995, 261-262.

Többnyire ezeket a nyakban vagy az övön viselték. A legtöbbször ezeknek a tárgyaknak mágikus-kultikus célzatot tulajdonítottak a publikálók. Néhány darabnál azonban megfigyelhető, hogy aromás növényi maradványokat, apró púdernyomokat vagy zsíros szerves anyagokat tartalmaztak, amelyek ellentmondanak ennek a mágikus-kultikus interpretációnak. Nehezen mondhatnánk ezért azt, hogy kizárólag egyféle funkcióval rendelkeztek, valószínűleg többféle használatuk is lehetséges volt.⁸⁸ Azonban a mindennapos funkciók alapvetően mégsem zárják ki annak a lehetőségét, hogy a kapszuláknak ne lehetett volna kultikus szerepe is egyben.⁸⁹ Az viszont elmondható, hogy ékszerként mindenképpen szép viseleti elemnek számítottak, de „tisztán profán” vagy „tisztán mágikus” csoportosításuk kevésbé lehetséges.⁹⁰

A Kárpát-medencében a 6. század második felétől kezdődően megfigyelhetők az amulettek, majd a 7. század folyamán is. Azonban, hogy ezek a kapszulák az avaroktól vagy már az 567 előtt itt élt, az avar fennhatóság alatt továbbélő germán lakosságtól származik-e, arra egyelőre nem kaphatunk választ.⁹¹

Az általános amulettek viseletét olyan tárgyak képezik, amelyeket évezredek óta ilyen funkcióval használtak. Ennek jelentős részét az átfűrt ember- és állatfogak alkotják, de mellettük még megtalálhatók az állatcsigolyák, átfűrt kövek vagy kavicsok, borostyángyöngyök vagy a korábbi korszakok általuk különlegesnek tartott tárgyait (őskori tárgyak, szkíta nyílhegy, pénz, stb.), mint régiségeket, amulettként viselték a nyakban.⁹² Állatfogakat (kutya, medve, vaddisznó, stb.) szinte majdnem minden nagyobb sírszámú temetőben találtak, ezeknek az összefoglalására nem is törekednék dolgozatomban. A fogakat gyakran átfűrték, de megmunkálatlanokat is találunk közöttük, a sírkontextusból az derül ki, hogy többnyire nyakba akaszthatták.

Ezek közül egyedül Jászapáti – Nagyállás úti avar temető 14. sírját emelném ki.⁹³ Ez egy gyermeksír volt, amelyben a nyak tájékán 2 db vadkanagyar, 3 db fűrészfogas csüngő és egy bronzlemez-dísz volt. Ezek a tárgyak bajelhárító szereppel rendelkezhetek, ehhez a szokáshoz sorakoztatott fel több népcsoportot is Madaras László (pl. honfoglaló magyarok,

⁸⁸ Vida 1995, 263-264.

⁸⁹ Vida 2004, 337.

⁹⁰ Vida 1995, 264.

⁹¹ Vida 1995, 278.

⁹² Vida 2004, 331-332.

⁹³ Madaras 1989, 167-175.

dunai és volgai bolgárok, szaltovói műveltség népei), hivatkozva Dienes István és Fodor István munkásságaira.⁹⁴

4.2. Arcos csörgők

Rácz Zsófiától származik az avar kori arcos csörgők összefoglalása. Ő megállapította, hogy a díszítetlen vas- és bronzcsörgők elsősorban a női és gyermeksírok jellemző tárgyai, amelyeket övre fűzve (talán csukló?), ritkábban nyakba akasztva hordtak. Az arcos darabokat (19 db) többnyire szintén gyermeksírokban találták meg (9 db), de férfiak és nők mellett is előfordulhatott, emellett pedig három szlovákiai lelőhely 5 sírjában a lószerszámot díszítették ezekkel.⁹⁵

Az arcabrázolásos csörgőket az avar kor kései periódusában használták, azonban ennek a szakasznak az elején (SPA I) és a végén (SPA III) is megtalálhatók.⁹⁶ Sokfajta értelmezés látott már napvilágot ezzel a tárgytypussal kapcsolatban, főként a zajkeltéssel és a mágikus funkcióval hozták összefüggésbe.⁹⁷ Feltételezhető, hogy elsősorban a rontás távoltartása volt a céljuk, ezért is találhatták meg többnyire a gyermekek és a nők sírjaiban.⁹⁸

4.3. Gyöngyök

Óvó-védő, bajelhárító céllal hordhatták a nyakba fűzött 1-3 db gyöngyöt.⁹⁹ Ez a szokás ázsiai hagyományokra vezethető vissza.¹⁰⁰ A nyakláncokon látható gyöngyök sokféle variációi ősi világképet őriznek és elevenítenek meg generációkon keresztül. Ennek egyik változata lehet az a szokásnak, amelyet a kunbábonyi sír publikálói gyűjtöttek össze és ismertettek. Megfigyelhető, hogy néha az avar kori temetkezésekben, a halott öltözkén, bajelhárítás céljából különböző típusú és színű, 1-3 db gyöngyöt találhatunk.¹⁰¹

A néhány darab gyöngy viselete mellett a szemesgyöngyök is figyelmet érdemelnek a dolgozat szempontjából. A honfoglaló magyarok szemesgyöngyeinek elemzése során Szilágyi Katalin egy szíriai adatot hozott fel példaként, amelyben a szemmelverés ellen és bajelhárítás

⁹⁴ Dienes 1972, 53.

Fodor 1975, 258.

⁹⁵ Rácz 2012, 428.

⁹⁶ Rácz 2012, 430.

⁹⁷ Részletesebben lásd. Rácz 2012, 431.

⁹⁸ Rácz 2012, 431-432.

⁹⁹ Pásztor 2003, 349.

¹⁰⁰ Bóna 1979, 30.

¹⁰¹ H. Tóth – Horváth 1993, 202-201.

céljából gyöngyöket számoltak ki: „...kék szem, fekete szem, szőke haj, stb.”¹⁰² Ez a forrás egyben arra is utalhat, hogy a magasabb társadalmi státuszú avar temetkezésekben is – a köznépi sírokhoz hasonlóan – különböző színösszetételű és díszítésvariációjú színes- és szemesgyöngyökkel találkozunk. Kivételt képeznek ez alól azok a sírok (pl. Kunágota, Bócsa, Kiskőrös – Vágóhíd IV. sír, Igar stb.), ahol bizánci származású nyakékeket láthatunk. Ezt a mágikus erőbe vetett hitet a szemesgyöngyök és „szemeik” változatos színű (fehér, sárga, vörös, zöld, fehér/kék, fehér/zöld, fehér/vörös, fehér/barna, fehér/fekete, stb., amelyek között meghatározó szerepű a kék szín) megjelenítésében is felismerhetjük.¹⁰³

A szemesgyöngyök a mágikus erő bajelhárító babonáját hordozzák, ugyanakkor a kor világgépét is tükrözi, széles körben elterjedt – a nomád népeknél máig is élő – hiedelmi szokásból táplálkozik, amely az avarok viseleténél mélyen a köztudatba épült hitvilágból eredő, egységes divattá alakult át.¹⁰⁴ A 7. század második fele - utolsó harmadának avar viseletében viszonylag ritka ez az ékszeregyüttes. Hasonló gondolatkörhöz tartozhat a Tiszavasvári – Koldusdomb 8. sírjában talált keresztjeles üveggyöngycsüngős, színes gyöngyfüzér vagy a Várpalota – Únió homokbányai 20. sír apró ólomlemezű keresztcsüngős színes nyaklánc.¹⁰⁵

5. Állatábrázolások

Dolgozatomban az állatábrázolásokra kisebb hangsúlyt fektetek, mivel ezeknek az interpretálása vezethet a legjobban a tévedésekhez, elsősorban azért, mert az avarok szellemi kultúrájára vonatkozóan minimális információval rendelkezünk. Ezek alapján nehezen mondhatjuk meg a kutatás jelen állása szerint, mely ábrázolások tükrözik a hitvilág egyes elemeit, és melyek azok, amiknél kizárólagosan csak a megjelenítési forma, az embert körülvevő világ megjelenítése volt a célja a mesternek, alkotónak.

Az állatábrázolások sokféle tárgytypuson megfigyelhetők: ékszereken (torques, karperec), övgarnitúrákon, fémedényeken (budakalászi korsó, a nagyszentmiklósi kincs edényei), csonttárgyakon (botvég, sőtartó, bogozó, íjmerevítő lemez). Megfigyelhető, hogy a tárgyak egy részének előképe – különösen a fémedényeknél¹⁰⁶ vagy egyes övverettípusoknál

¹⁰² Szilágyi 1987, 142 (Pásztor 1995, 74 alapján).

¹⁰³ Pásztor 1995, 74.

¹⁰⁴ Pásztor 1995, 74.

¹⁰⁵ Pásztor, 2003, 349.

¹⁰⁶ Bálint Csanád kutatásai során igazolódott a nagyszentmiklósi kincs görög betűs görög feliratairól, hogy azokat az ötvös készítette, a rajtuk lévő rovásfeliratokkal azonos időben. A mai kutatás álláspontja alapján kijelenthetjük, hogy a készítő avar származású volt, aki görög műveltséggel is rendelkezett (Bálint 2011, 20-21).

ez nyugodtan kijelenthető – nem avar eredetű. Ezeknél a legtöbb párhuzam a bizánci készítés felé mutat, mind technikailag, mind az egyes motívumoknál (pl. a keresztény ikonográfiai elemek).

Valószínűsíthető, hogy használóik számára a tárgyak egy bizonyos részén látható jelenetek nem jelentettek semmit, nem tudták, eredetileg milyen célt szolgáltak ezek a díszítések.¹⁰⁷ Az avar kultúrában ezeket az eszközöket használták, illetve az elhunyt rokonai szükségesnek érezték, hogy a sírban mellékletként a halott személyt reprezentálják. Ezért az avarság szellemi kultúrájába ezek az ábrázolások beilleszkedtek, azonban azt nem tudjuk elkülöníteni, melyek azok a képi formák, amik hitvilági tartalommal is rendelkeznek, nem csak kizárólag a szellemi kultúra tükröződése a tárgyakon.

Összesen két példát emelek ki ezek közül: a mokrini csonttégelyt és a sopronkőhidai sőtartót. A mokrini csonttégelyen megfigyelhető ábrázolásokhoz hasonló módon karcolt rajzokkal díszítették az avar kori bogozók egy részét is. Ezekről már Fettich Nándor megállapította, hogy közvetlen rokonságban vannak a nagyjából egykorú, Altaj-vidéki csontra karcolt jelenetekkel.¹⁰⁸ Ezt az összefüggést a mokrini állatrajzok is megerősítették. A tégelyre karcolt állatalakok a következők voltak: 2 db vadkecske, 4 db macskafajta (párduc?), 1 db sztyepei róka. Ez az állatvilág csak a Volgától keletre él, innen is három terület jöhet számításba valószínűleg: Az Ural, a Kaukázus és az Altaj. A párhuzamok alapján ezek közül László Gyula szerint az Altaj-hegység állatvilágát ábrázolhatja ez a tárgy. Természetesen azt nem feltételezhetjük, hogy ezt a tárgyat importként hozták a Kárpát-medencébe, azonban a rajzoló vélhetően nem másodkézből szerezte az altaji művészet gyakorlatát.¹⁰⁹

A honfoglaló magyarság növényi ábrázolásaiból ismert ún. világfa értelmezését az avaroknál is megkísérelték. Azonban ahogyan a honfoglaló leletanyagnál jogos ellenvetéseket fogalmaztak meg a művészettörténet kutatói az azonosítás ellen,¹¹⁰ úgy az avar korszakban sem tehetjük meg ezt körültekintés, alapos megfontolás nélkül. A mokrini tégelyen az állatokon kívül, a központi részre rajzolt fa mellett megtalálható a Nap és a Hold ábrázolása

A budakalászi korsót a párhuzamai alapján valószínűleg az 5. század végén vagy a 6. század első felében készíthettek el (Vida 2006, 268).

¹⁰⁷ A keresztény környezetben valóban eredeti jelentést takarnak bizonyos állatok (halak, madarak), azonban ezek a pogány avarok között az eredet azonossága ellenére is inkább ornamentikának tűnnek (Fancsalszky 2007, 87).

¹⁰⁸ Rhé–Fettich 1931, 65.

¹⁰⁹ László 1946, 71.

¹¹⁰ Bollók 2010, 48.

is, amely az uráli szibériai népek „életfájánál” mindig jelen van.¹¹¹ Talán ennél a tárgynál feltételezhető egyedül az avar korszakban az eddigi ismereteink szerint, hogy „világfát” szeretett volna ezen megjeleníteni az alkotó. A sopronkőhidai sőtartóra¹¹² karcolt fa mellől hiányzik a Nap és a Hold, így bizonyosan kizárható az „életfa” interpretáció.¹¹³

A sopronkőhidai sőtartón a fa melletti bikaábrázolásoknak is többféle értelmezése született. Török Gyula foglalkozott az agancsból készült sőtartókkal, valamint a sőtartókon megjelenő bikaábrázolásokkal, ezeknek az akkor ismert analógiáit is összegyűjtötte, kiemelve a tárgytypus avar kori előzményeit.¹¹⁴ Szőke Béla Miklós újraelemezte a sőtartó ábrázolását, amelynek eredményeként egy germán eredetű termékenységi kultuszra következtetett.¹¹⁵ Azonban a germán eredet nehezen elképzelhető, mivel a sopronkőhidai, 9. századi temető illeszkedik bizonyos mértékig a késő avar kori temetők jellegéhez.¹¹⁶ Ezen kívül a juh- és szarvasmarhakoponyás temetkezéseknek megvan a kora és késő avar horizontja is,¹¹⁷ így szinte teljes mértékben kizárható, hogy a germánoktól vette volna át ezt a keleti eredetű szokást a sopronkőhidai népesség.

6. Temetkezési szokások¹¹⁸

6.1. Tájolás

A sírok égtájakhoz irányítására vonatkozóan, annak szellemi háttéréről nem rendelkezünk információkkal, erre eddig nem adott a kutatás magyarázatot. A Kárpát-medence kora avar kori temetőinek tájolási adatait Lőrinczy Gábor gyűjtötte össze. A 240 lelőhelyből 127 esetben állt rendelkezésre adat. Ezen lelőhelyek több mint felét a Ny-K és az

¹¹¹ Diószegi 1967, 12-13.

¹¹² Török 1973, 48.

¹¹³ Gere 1991, 227.

¹¹⁴ Török 1973, 47-49, 54-59.

¹¹⁵ Szőke 1979, 101.

¹¹⁶ Gere 1991, 227.

¹¹⁷ Tóth 2011.

¹¹⁸ A sarlók azért kerültek a temetkezési szokások közé, mert önmagukban a tárgy funkciója nem kapcsolódik össze a hitvilággal, használati eszköznek számít. Miután a sírban elhelyezik az elhunyt személyen bajelhárító céllal – mert ahogyan a későbbiekben láthatjuk, a sírban eszközfunkcióval is rendelkezhet a tárgy – abban a pillanatban már egyértelműen a hitvilággal, illetve a babonás képzetekkel kell összekapcsolnunk a tárgy rendeltetését.

ÉNy-DK irányítás jellemezte, amelyeknek többsége a Duna–Tisza közén is a Dunántúlon található. A Tiszántúlon az ÉK-DNy és a K-Ny volt meghatározó.¹¹⁹

Az avar korszak második felének jellemző tájolási iránya az ÉNy-DK, mellette pedig a Ny-K irány még a domináns. Ezt Bende Livia a Körös–Tisza–Maros közének temetkezési szokásainál is alátámasztotta. Meglepő azonban, hogy kizárólag az ÉK-DNy tájolarásra nem találni példát, amely a korai szakaszt leginkább jellemezte a tiszántúli régiót.¹²⁰

Megkülönböztetjük a temetőn belüli ellentétes tájolású sír(oka)t, valamint bizonyos temetőknél a korszaktól eltérő, fordított irányítást. Az előbbi esetében a visszajáró halottal szembeni félelmet, az utóbbinál pedig népcsoportbeli, kulturális különbséget feltételez a kutatás.¹²¹ Kiragadott példaként említhetjük Bélmegyer – Csömöki-domb temetőjét, amelynek 21. sírja a legszélső síroktól kb. 30 méterre feküdt, ugyan tájolarásban megegyezett a többi sírral, de szájában egy nem meghatározott állati állkapocs volt. Ez a fajta elkülönítés a többi sírtól, valamint az állatcsont szokatlan helye is utalhat a babonás szellemi háttérre.¹²² Ehhez a babonás képzetek köréhez tartozhat – de nem kizárólagosan! – a zsugorított temetkezés, az elhunyt hasra fektetése, valamint a halott összekötözött végtaggal/végtagokkal eltemetése is.

6.2. Többses temetkezések

Az egyidejű, kettős és többses temetkezések megléte sem időhöz, sem földrajzi környezethez, sem népcsoportokhoz nem köthető, mindig és mindenütt előfordul. Az előfordulás „természetes” aránya temetőnként 1-2 %, amely szinte véletlennek tekinthető, ilyen értelemben még szokásról sem beszélhetünk.¹²³ Az avar korban is megfigyelhető kettő vagy több személy közös sírba helyezése. A közel egy időben meghalt, egymáshoz közelálló, talán rokonok közös sírjai lehettek ezek.¹²⁴ Azonban az avar uralom végéhez közeledve ezeknek az esetszáma hirtelen megnövekedett tendenciát mutat.¹²⁵ Ennek a háttérében többféle magyarázat is elképzelhető: a keresztény térítéssel szembeni hangsúlyosabb pogány temetkezési szokás; a politikai bizonytalanság okozta belső

¹¹⁹ Lőrinczy 1992, 164-165.

¹²⁰ Bende 2006, 88.

¹²¹ Tomka 1975, 56.

¹²² Medgyesi 1991, 246.

¹²³ Tomka 2003, 18.

¹²⁴ Balogh 2006, 41.

¹²⁵ Tomka 2003, 20.

feszültségek (háborúskodás, bosszú, öngyilkosság, stb.).¹²⁶ A többes temetkezéseknek ebben a korszakban a leggyakoribb változata a kettős temetkezések.

A „fő temetkezés” általában a sírgödör jobb oldalán található. Ez azt jelenti, hogy a felnőtt és gyermek közül mindig a felnőtt, a férfi és nő közül mindig a férfi – még abban az esetben is, ha a nő sokkal idősebb nála (talán a férfi anyja?) – kerül a jobb oldalra.¹²⁷ A temetők többségében (Alföld, Felvidék, Dél-Dunántúl) ez lehet megállapítani. Eltér ettől a Dunántúl északi, északnyugati területe és a hozzá szorosan kapcsolódó ausztriai részek, ahol a sírgödör bal oldala az előkelőbb. Tomka Péter ezen megállapítása után megemlíti, hogy egyazon temetőben ennek mindkét változata is előfordulhat.¹²⁸ A temetést rendezők a közös sírban nyugvó halottak egymáshoz való érzelmi kötődését is igyekeztek kifejezésre juttatni (pl. utántemetkezés révén az eltemetett nők után a gyermeküket a közelükben próbálták elhelyezni). A másik lehetőség, amikor a halottak egymáshoz viszonyított helyzeténél láthatóan döntő szerepe az optimális térkihasználásnak volt.¹²⁹

6.3. Halotti áldozat

6.3.1. Temetési áldozatok

A temetési áldozatok szinte csak szórványként jellemzők az avar korra, annak is az első feléből kerültek elő eddig ilyen típusú leletek. Liska András 1995-ben foglalta össze a Gyulavári határában talált áldozat kapcsán az eddigi ismereteinket. Ő 8 lelőhelyet sorolt fel tanulmányában, amelyek ebbe a kategóriába tartozhatnak.¹³⁰

Korábban Tomka Péter foglalkozott az erdei és sztyeppe népek (finnugor, mongol, mandzsú-tunguz, török) halotti áldozatahoz kapcsolódó régészeti és néprajzi forrásaival. Náluk elterjedt szokás volt, hogy a temetés után a halott számára a „túlvilágra küldtek” különböző tárgyakat, a halotti tor maradványait, stb., amelyeket a sír közelében, kis gödrökben ástak el.¹³¹

Némethi Máriánál és Klima Lászlónál az avar kori lovastemetkezések csoportosítása során külön kategóriát alkottak a máglyaleletek, amelyekből akkor 51 lelőhelyet soroltak

¹²⁶ Tomka 2003, 26-27.

¹²⁷ Tomka 2003, 22.

¹²⁸ Tomka 2003, 22.

¹²⁹ Balogh 2006, 46.

¹³⁰ Liska 1995, 93.

¹³¹ Tomka 1986, 35-57.

fel.¹³² Liska a tajnyikok klasszikus példái nyomán – török kori, kurgánokba külön beásott gödrök, amelyekből lószerszámok, övkészlet, és egyéb leletek kerültek elő kis mélységben, embercsontok nélkül – hozta létre az akkor nyolc lelőhelyet számláló csoportot.¹³³ Az Ural nyugati lábánál jellemző, un. karajakupovski kultúra, hasonló összetételű áldozati leleteinek 7. századra való keltezése¹³⁴ alapján már felvetette, hogy a Kárpát-medence ilyen jellegű temetési áldozatai esetleg későbbre keltezhetők.¹³⁵

A Gyulaváriban talált leletek sem térek el ettől: hurkosfülű, kerek talpú vas kengyelpár, kéttágú vaszabla, trapéz alakú vas hevedercsat volt a gödörben, amely tárgyakat terepbejárás során találtak. Hitelesítő ásatást is végeztek, ennek során több objektum is előkerült, azonban sírt nem találtak. A lószerszámtartozékok közvetlen közelében kb. 60 cm mélységben egy szarvasmarha és egy ló koponyáját találták meg. A környéken szarmata leletanyag is előkerült, ezért nem lehet biztosan megmondani, hogy az állatkoponyák az avar korra keltezhető objektumhoz tartoznak-e. A népvándorlás korszakában a keleti hagyománnyal rendelkező népek hitvilágában az általuk tartott állatoknak megkülönböztetett szerepük van a temetési szertartásokban, így nem zárható ki, hogy a szarmatákhoz lehetne ezeket a koponyákat kötni, bár erre kevés párhuzamot lehet találni.¹³⁶

A temetési áldozatok terén is kevés ismeretünk van, azonban ez kevésbé fogható arra, hogy a kutatás nem foglalkozott volna ezzel a kérdéskörrel. Ezeknek a leleteknek az előkerülése szinte majdnem kizárólagosan a véletlennek tulajdonítható, ásatások során csak nagyon ritkán lehet olyan objektumokat találni, amelyekben áldozati tárgyak voltak elhelyezve. Emellett nagyobb nehézséget okoz a mélyszántás, mivel ezeket a tárgyakat kis mélységben – Gyulaváriban is 60-100 cm mélyről kerültek elő a tárgyak – temették el, így ha ezek a felszínre kerülnek, megsemmisülhetnek. Ha a tárgyak „túl is élnek” a felszínre kerülést, a lelőkönyezetük teljesen megsemmisül ez által. Gyulaváriban is szerencsésnek mondható, hogy a terepbejárás során, valamint a hitelesítő ásatásokkal ezeket a kérdéseket tisztázni tudták.

¹³² Némethi-Klima 1992, 176, 179.

¹³³ Liska 1995, 94.

¹³⁴ Tomka 1986, 41.

¹³⁵ Liska 1995, 8. j.

¹³⁶ Liska 1995, 93-94.

6.3.2. Lószerszámos temetkezések

A halotti áldozatok körébe sorolható az a jelképes tartalommal bíró szokás, amikor a temetés alkalmával vagy utána, a sírba helyezték a lószerszámot, vagy annak egyes elemeit anélkül, hogy a lovat egészben vagy részben is a sírba tették volna.¹³⁷ A rítust a hazai szakirodalomban jelképes lovas temetkezésként is említik.¹³⁸

Az avar kor második felében a lószerszámos temetkezések legnagyobb számban a Körös–Tisza–Maros közéről, a késői fülkesíros temetőkből kerültek elő.¹³⁹ Igazából a lószerszámos temetkezés szokása csak egyetlen temetőre jellemző, a Szarvas – Grexa-téglagyárból került elő az ilyen temetkezések döntő többsége,¹⁴⁰ míg a többi temetőben csak ugyan olyan kis gyakorisággal fordulnak elő, mint a Dunántúl, vagy a Duna–Tisza köze lelőhelyein.¹⁴¹ Bende Livia megállapította, hogy a Körös–Tisza–Maros közének lószerszámos temetkezés gyakorlása összekapcsolódik a késői fülkesírokkal.¹⁴² A dunántúli és a Körös–Tisza–Maros köze lószerszámos temetkezéseihez képest a Duna–Tisza közti lószerszámos sírok későbbi csoportjánál van egy meghatározó különbség: a sírok többsége – legalább is azokban, amelyeket szakember határozott meg – nők temetkezése.¹⁴³

A Körös–Tisza–Maros közén ez a temetkezési szokás ideiglenesen felváltja a lovas temetkezéseket a 7. század harmadik harmadában, de gyakorlása csak a század végéig követhető, amikor is visszatérnek a ló sírba helyezéséhez.¹⁴⁴ A Duna–Tisza közén a lószerszámos temetkezések későbbi csoportja akkor jelent meg, amikor a Körös–Tisza–Maros közén az már eltűnőben volt ez a szokás, pontosabban visszatértek az egész ló eltemetéséhez.¹⁴⁵

¹³⁷ A lószerszámos temetkezésekben néha a ló fog- vagy csont-attribútuma is jelen volt, s ezek kétségtelenné teszik, hogy a szokás jelképes tartalmat hordozott, pl. a Szarvas – Grexa-téglagyári 420. sírban lópata és astragalus volt (Juhász 2004, 62).

¹³⁸ Madaras 2004, 431.

¹³⁹ Bende 2000, 254. A Kárpát-medence lószerszámos temetkezéseinek listája és a temetkezésekről átfogóan lásd. Bende 2000, 253–254.

¹⁴⁰ Juhász 1995, 420–424, 426; Juhász 2000, 75–76; Juhász 2004, 71–72.

¹⁴¹ Balogh 2012.

¹⁴² Bende 2000, 254.

¹⁴³ Balogh 2012.

¹⁴⁴ Bende 2000, 254.

¹⁴⁵ Balogh 2012.

6.3.3. Áldozati állatok

A Kárpát-medencében az avarokra jellemző volt egy, a keleti sztyeppékről magukkal hozott temetkezési szokás, az elhunyttal azonos sírgödörbe helyezett áldozati állatok eltemetése.¹⁴⁶ A felajánlott állatok több szempontból is figyelmet érdemelnek. Egyrészt, mint temetkezési szokás fontos adatokat szolgáltathatnak a temetkezési rítus elemzéséhez, másrészt a sírba került állatok fajtája és mennyisége az elhunyt társadalmi, vagyoni és jogi helyzetére is utalhat. Az avar kori állatáldozatok kérdésköre a kutatás számára nem ismeretlen, főként a korai időszakokkal foglalkozott már részletesebben Lőrinczy Gábor,¹⁴⁷ azonban a korszak második felében továbbélő szokásról kevés információt lehetett eddig tudni.¹⁴⁸

Ennek a szokásnak a legismertebb formája, amikor a halottal együtt egész vagy részleges lovat temetnek el, ez az avar korszak mellett a honfoglaló magyaroknál is megfigyelhető.¹⁴⁹ A kora avaroknál ázsiai hagyomány mind a lovas-, mind a lószerszámos temetkezés, csak a részleges lovas temetkezésre nem találni ott jó példát.¹⁵⁰ Ugyanakkor érdekes, hogy a Belső- és Közép-Ázsiában leggyakoribb lovas temetkezési forma (lóváz az emberváz jobb oldalán, azonos tájolásban¹⁵¹ és a lóváz az emberváz bal oldalán, ellentétes tájolásban¹⁵²) a Kárpát-medence kora avar kori lovas temetkezéseiben ismeretlen, a 7. század 3. harmadából is csak néhány peremvidéki temetőből adatolt.¹⁵³

Azonban az Avar Kaganátus területén a Kárpát-medencében a lovak mellett más háziállatokat, elsősorban a juhokat és szarvasmarhákat, valamint kivételes esetekben akár vadállatokat is tettek egészben vagy részlegesen az eltemetett személy mellé a rokonai, ismerősei. A lovon kívül más állatra csak nagyon ritkán találhatunk példát a honfoglaló magyarság köreiben. Arról még nem született összefoglalás, vajon mennyi lovat temettek el az avar időszak során, azonban a többi felajánlott állat mennyiségéhez már rendelkezünk

¹⁴⁶ Az áldozati állatok és a kettős lélek-hit kapcsolatának értelmezését lásd. a 6. fejezetben.

¹⁴⁷ Lőrinczy 1992, 103, 113-117; Lőrinczy 1992a, 165; Lőrinczy 1995, 399, 403; Lőrinczy 1998, 343-372; Lőrinczy-Straub 2005, 140-141.

A téma rövid összefoglalását lásd. Tóth 2012, 526.

¹⁴⁸ A késő avar kori állatáldozatok értelmezésének összefoglalását részletesen vizsgálva lásd. Tóth 2012, 525-557.

¹⁴⁹ Fodor 2005, 20.

¹⁵⁰ Az avar kori lovas temetkezések ázsiai párhuzamairól lásd. Bóna 1979, 15-22; Erdélyi 1982, 64-103.

¹⁵¹ Kiss 1963, 153 (II. típus).

¹⁵² Kiss 1963, 154 (IV. típus).

¹⁵³ Bóna 1979, 17.

több-kevesebb adattal. A háziállatok mennyisége a kora avar korban nagymértékű, ehhez képest a kései időszakban az áldozati állatok száma jelentősen lecsökkent.¹⁵⁴

Érdemes viszont a kutatás mai szakaszában még bizonyos mértékig elválasztani, külön kezelni a lovak, illetve a többi házi- vagy vadállatok feláldozását. Ennek a legfontosabb magyarázata talán az lehet, hogy a lovakkal kapcsolatban nagy mennyiségű példát tudunk felhozni – történeti és etnográfiai forrásokat egyaránt –, miként mehetett végbe az áldozati szertartás, milyen lépések követhették egymást. Ezek mellett magyarázatot kaphatunk arra is, a rituálé lényege és kiváltó oka is egyben, hogy az állat majd a túlvilágon megelevenedik a hitük szerint, az eltemetett társa, kísérője lesz a másvilágon.

A többi áldozati állatnál azonban felmerülhet a kérdés: mi a kiváltó oka annak, hogy egy sztyeppe-i hagyományokkal rendelkező, állattartó nomád népcsoportnál a lovak mellett ekkora hangsúly helyeződött más állatok feláldozására is? Válaszként itt is hosszasan sorolhatjuk a példákat arra, hogy az eurázsiai sámánhitben mindenhol feltűnik az állatáldozat valamilyen formája. Északon, a korjások, a jukagirok és az itelmanek körében a kutya-, az obi-ugoroknál a rénszarvas-, a volgai finnugoroknál a szarvasmarha és a juh-, a hantiknál, az Amur menti nanajoknál a kakas- és a sertés-, az anjuknál a medve-, az állattartó nomádoknál, a mongol és a türk népeknél a ló-, a mandzsukoknál és a koreaiaknál pedig a sertésáldozat volt, valamint a ma napig szokásban van.¹⁵⁵ Ennek ellenére ezután sem tudunk válaszolni a kérdésre, mivel ezeknél a népcsoportoknál szinte egy-egy állat tölti be az áldozati szerepkört, nem jellemzi őket az a sokszínűség, mint amilyen az avar korszakban látható. Tehát elmondható, a kutatás jelenleg nem tud erre a kérdésre válaszolni.

A részleges állatáldozatoknál – elsősorban a lóra vonatkozóan – már több szakember is lejegyezte, főként a néprajzi példákra hivatkozva, hogy a felajánlott állatok húsát a temetésen

¹⁵⁴ A korai időszak állatáldozatait mennyiségileg Lőrinczy Gábor két tanulmányában foglalta össze (Lőrinczy 1992, 113-117; Lőrinczy 1996, 179-180), amely összesen 57 lelőhelyet érintett. Megfogalmazása szerint „*az előkerült, közel 800 állatból kb. 340 volt a marha és közel ugyanennyi a juh vagy kecske*” (Lőrinczy 1996, 180). A kései időszakban is megfigyelhető ez a szokás, ebben a korszakban 338 juh és 91 szarvasmarha került elő a megvizsgált temetőkből – valamint más fajok is képviselték az áldozati állatokat, eddig 508 db ismert (Tóth 2011) –, ezen adatok alapján úgy tűnik, hogy kb. kétszer annyi állatot helyeztek el áldozati funkcióval korábban a sírokban. Azonban szem előtt kell tartani, hogy Lőrinczy megállapításai a tiszántúli temetőkre vonatkoztak, Kárpát-medencei viszonylatban nem ismertek ezek az adatok. A közöletlen korai avar temetők közül Szegvár-Oromdúlón kb. 800 eltemetett állat került elő (Lőrinczy Gábor szóbeli közlése alapján), mint ahogyan az elmúlt években Makó – Ipari park területén kb. 1400 eltemetett állat volt (Balogh Csilla szóbeli közlése alapján). Ezek után már látható, a korai periódus áldozati állatai többszöröse a későieknek.

¹⁵⁵ Hoppál 1994, 17.

résztvevők elfogyasztották, a lenyúzott bőrét – benne hagyva a koponyáját és a lábvégeit – helyezték el a sírgödörben.¹⁵⁶ Egyetértve Bálint Csanád megállapításával,¹⁵⁷ az elfogyasztott húsok valószínűleg tényleg nem csak a temetés során jelenlévők étvágyát kívánta csillapítani, hanem a rituálé egyik részét is képezhette. Vélhetően a pogányságról a kereszténységre áttért népeknél is inkább ez állhatott a legnagyobb mértékben a lóhúsfogyasztás tiltásának a háttérében, bár az állat értékéről sem szabad megfeledkeznünk, mint ahogyan azt már többen leírták.¹⁵⁸

Áldozatadáskor nem feltétlenül szükséges egy szakrális személy jelenléte, „profán” személyek is megtehették ezt, erre már Bálint Csanád is felhívta a figyelmet korábban a pogány magyar hitvilággal kapcsolatban.¹⁵⁹ Ettől függetlenül természetesen nem zárható ki, hogy az „áldozatiként” értelmezett állatok felajánlásánál gyakori szerepet kaphatott a szertartás során a helyi, vagy a környékbeli – mivel nincsenek konkrét adataink az avar kori sámánizmusról, így azt sem lehet megállapítani, hogy minden településen vagy csak nagyobb körzetekben, régiókban működtek-e – sámán is.¹⁶⁰ Régészeti oldalról csak a szertartás „végeredményével”, a sírgödörben elhelyezett áldozati állatokkal találkozhatunk, egyéb információt nem kaphatunk ilyen módon.

Annyi információval rendelkezünk csak, hogy a sámánok egyik leggyakoribb tevékenységének a különféle áldozatok bemutatása számított. Ezek közül is a leglátványosabb az állatáldozatok felajánlása volt az isteneknek.¹⁶¹ A korai történeti adatokra is támaszkodhatunk ezzel kapcsolatban, amelyek szintén ezt a tisztségét írják le a mongol birodalom vezetőjének, Möngke kánnak az udvaráról szólva. Ebben megemlíti, hogy a fősámán hivatala volt a tavaszi és őszi nagy áldozati ünnepek megszervezése.¹⁶²

¹⁵⁶ Bálint 1970, 31-32; Fodor 2005, 20; Bollók 2010, 45.

¹⁵⁷ Bálint 1970, 32.

¹⁵⁸ Karácsonyi 1897, 114; László 1943,

¹⁵⁹ Bálint 1970, 31.

¹⁶⁰ Ugyanilyen felmerülő kérdés az is, hogy a temetési szertartásban milyen szerepet töltött be, mivel az talán feltételezhető, hogy jelen kellett lenniük, mint a profán és a szakrális világ közötti kapcsolattartó. Azonban erre a régészet nem adhat válaszokat, az egyetlen, amit ebben az esetben tehetünk, hogy ismereteinket növeljük, más területekről hozott történeti vagy néprajzi források révén hátha közelebb tudunk jutni a megoldáshoz, de azt szem előtt kell tartani, hogy ezek csak példák. Szinte teljesen kizárható az, hogy ezek hűen tükrözzék az avar kori sámánizmust vagy a hitvilágot, valamint ügyelni kell arra, nehogy téves vagy túlzott következtetéseket vonjunk le ezekből.

¹⁶¹ Hoppál 1994, 11.

¹⁶² Johansen 1987 (Hoppál 1994, 16 alapján).

Fontos szempont, hogy a halottat minden esetben az áldozati állattól¹⁶³ elválasztották, ezt a sír kiképzésével oldották meg. Ez azonban kizárólagosan a lovon kívüli állatoknál figyelhető meg – bár bizonyos esetekben a lovagnál is érvényes a térbeli elválasztás – és bizonyítható.¹⁶⁴ Az egyéb mellékleteknek a helye a koporsón belül kötött volt (étel- és italmelléklet, használati tárgyak, stb.), közvetlenül a halott mellé kerültek, ezért az ezektől jelentősen eltérő esetekben joggal gondolhatunk halotti áldozatra.¹⁶⁵ Ezért az áldozati állatok is a koporsón kívül, mellette, felette, gyakran alatta kaptak helyet.¹⁶⁶

A fülkés sírforma használata során a kutatás egyetért abban, hogy a fülkében helyezik el a halottat – ide nagyon ritkán kerül áldozati állat, szinte kizárólag csak az ételmelléklet –, az aknában találhatók meg a leggyakrabban az áldozati állatok.¹⁶⁷ A padkás síroknál a padka jelenti a legtöbbször az elválasztás módját, itt helyezhetik el az áldozati állatot. Aknasírokban pedig megfigyelhetők az elhunyt alatt, felett vagy azzal azonos szinten – ebben az esetben a sír valamelyik végében – elhelyezett állatok. Többféle változatuk ismert: a sírba teheték őket egészben vagy részlegesen is. A részlegesen eltemetett állatoknak többféle csoportja lehet, pl. az önálló koponya; koponya és lábvégek; állkapocs; koponya nélküli csontváz; feldarabolt állat.¹⁶⁸

Elgondolkodtató Bartosiewicz Lászlónak a juhbőrös temetkezésekről írt tanulmánya. Bizonyos esetekben – amikor nyúzásra vagy konyhai feldolgozásra utaló nyomokat is találunk a csontokon – tényleg elképzelhető, hogy azok az állatok inkább az ételmelléklet, nem pedig az áldozat funkcióját töltötték be. A történeti és mai párhuzamok alapján a keleti országokban,

¹⁶³ Az áldozat értelmezésének összefoglalását lásd. Tóth 2012, 528-537.

¹⁶⁴ A térbeli elválasztásra mostanáig különösebben nem figyeltek oda a korszak kutatói, pedig már korábban Lőrinczy Gábor (Lőrinczy 1998, 344) és Bende Livia (Bende 2003, 319) is megemlítette az áldozati állatok elhelyezésénél ezt a jellegzetességet, amelyet végül Tóth Zoltán támasztott alá a késő avar kori állatáldozatok összegyűjtése során. A katalógusba felvett 444 sír közül – a kimaradt 64 sírnál nem ismerünk pontos adatokat az állatok helyzetéről – 366 esetben megfigyelhető, hogy az elhunyt alatt, többségében azonban inkább felette helyezték el az állatokat, 78 sírban pedig az eltemetett személlyel azonos szinten voltak az állatok, bizonyos mértékig itt is látható a térbeli elválasztás, pl. a sírgödör fala mellett szorosan, az embertől viszonylag távolabbra tették (Tóth 2011).

¹⁶⁵ Balogh 2012.

¹⁶⁶ Bende 2003, 319.

¹⁶⁷ Több állat részleges, illetve teljes eltemetésére is találunk példát az avar koron belül, mint ahogy az a Szegvár – Orom-dűlői 81. sírjánál is történt: a fülkés sír fülkéjében feküdt az elhunyt, ennek előterébe, az akna aljára terítették a borjú lenyúzott bőrét, erre a mén összegöngyölt bőrét tették, ezzel teljesen elzárták a fülke száját, végül szintén összegöngyölve a juh irháját helyezték el (Lőrinczy – Straub 2005, 140).

¹⁶⁸ Tóth 2011.

a muszlim törökök és a buddhista mongolok a juhok nyúzatlan fejét és lábvégeit perzselés után, egyaránt a bőrtől teljesen elkülönítve fogyasztják.¹⁶⁹

Madaras László a korábbiakban idézett 1989-es publikációjában a Jászapáti – Nagyállás úti avar temető 342. sírjával is foglalkozott, amelynek érdekessége, hogy részleges kakasmaradvány (koponya és lábszontok) volt benne. Ő a kakaskultusz elterjedését feltételezi a 8. századi avarság köreiben, utalva a kakas gonosz és jó szerepére is a hiedelemrendszerekben.¹⁷⁰ Azonban a kakaskultusz elterjedéséről Kárpát-medencei viszonylatban nem lehet beszélni még a késő avar korban sem.

Ennek legfőbb oka, hogy a Kárpát-medencében a közölt szakirodalom alapján 15 esetben figyeltek meg egészben vagy részlegesen eltemetett szárnyasokat. Ezek közül házityúkból (*Gallus domesticus*) 12 db (ebből csak egyetlen kakas!), házilúdból (*Anser domesticus*) 2 db, házikacsából (*Anas platyrhynchos domestica*) pedig egyetlen darab volt a sírokban.¹⁷¹ Természetesen feltételezhető, hogy a korábbi ásatási megfigyelések sem voltak pontosak az állatszontokkal kapcsolatban, illetve szárnyasok maradványai hiányosabban kerülnek elő a sírokból a méretükből adódón, de túlzás lenne azt állítanunk, hogy itt a 8. században valamilyen kultusz is volt a kakasokkal kapcsolatban – hiszen egyetlen példát ismerünk eddig biztosan a késő avar korszakból –, általánosságban a szárnyasokról viszont rendelkezhetek az avarok bizonyos hiedelmekkel.

Az megállapítható, hogy a szárnyasok szerepe megnövekedett a 8. századra, a sírokban is gyakrabban helyezik el ezeket az állatokat, és nem csupán ételmellékletként, hanem akár áldozati vagy bajelhárító funkcióval is, ezt pontosan a régészet módszereivel sohasem tudhatjuk meg. Valószínűleg ennek a folyamatnak a kontinuitását láthatjuk a sopronkőhidai temető sírjainak arányaihoz képest nagy mennyiségű szárnyascsonkjában. Az archeozoológiai vizsgálatok megállapították, hogy a szarvcsapos szarvasmarhakoponyával azonos szinten – az elhunyt felett – elhelyezkedő szárnyasok kakasok voltak.¹⁷² Ezért talán helyesebb, ha a kakaskultuszról vagy a szárnyasokkal összekapcsolódó képzetekről azt mondjuk, csak regionális szinten jelentkeztek a Kárpát-medencében, bizonyos közösségeken belül.

A fentieket összegezve azt lehet elmondani, az áldozati állatok sírba tétele az avaroknál egy keleti eredetű temetkezési szokás, amelyet magukkal hoztak a Kárpát-medencébe. A nomád, sztyeppei hagyományok megőrződtek az avar népességgel, a 9. század során is

¹⁶⁹ Bartosiewicz 2012, 175-177.

¹⁷⁰ Madaras 1989, 173-175.

¹⁷¹ Tóth 2011.

¹⁷² Török 1973, 36-37.

egészen addig kimutatható, amíg a továbbélő avarok be nem olvadtak a területükre érkező népcsoportok közé.

6.4. Tojások

A tojások sírba tételének kérdésével legutóbb Tugya Beáta foglalkozott az orosházai avar temetők állatcsontleleteinek kapcsán. Munkája során a természettudományos módszereket is felhasználta, így a mikroszkópos vizsgálatok révén megállapította: az Orosháza – Bónum és Orosháza – Béke Tsz lelőhelyeken feltárt avar sírokba összesen 14 db kiköltött tojást helyeztek el, amelyeknél 13 esetben az állatfajt is meg lehetett határozni, így 8 db tyúk- és 5 db lúdtojás volt.¹⁷³ Szegvár – Orom-dűlő avar temetőjében az előbbiekhöz hasonlóan szintén kiköltött tyúktojások voltak.¹⁷⁴

A korábbi archeozoológiai kutatások szinte kizárólag arra irányultak, hogy megállapították, a tojás melyik madárfajhoz tartozhatott, de ezen kívül részletesebb tanulmányozások nem történtek. Egyetlen kivételnek Jakab Béla munkássága számít, aki még az 1970-es évek végén – 1980-as évek legelején három tanulmányában is közölte a Szeged környéki avar temetők tojásmaradványainak vizsgálati eredményeit.¹⁷⁵ Megállapította, hogy az összes, általa vizsgált avar (valamint Tamási – Csikólegelő-homokbánya langobard temetőjébe) temetőben szintén kizárólag csak kiköltött tojások – ezek nyári lúdhoz vagy házityúkhhoz tartoztak – voltak az elhunytak mellett.¹⁷⁶

Összegezve a kutatás információit az avar kori tojásokról megállapítható, hogy az ételmellékletkénti interpretálásuk eléggé valószínűtlen, természetesen ettől függetlenül nem zárható ki, hogy néhány vizsgálatlan temető sírjában valóban egész, kiköltetlen tojások voltak. Azonban jelenleg erről nincsenek adataink, így a már ismert mérésekre támaszkodva elmondható – Tugya Beáta megállapításaival egyetértve –,¹⁷⁷ a kiköltött tojások sírba tétele nem tekinthető ételmellékletnek, a temetkezési szokásokban betöltött szerepük szimbolikus és/vagy kultikus jelentéssel bírhat, erre azonban a régészet módszereivel vélhetően sohasem kaphatunk majd pontos választ. A tojás az élet egyik szimbóluma is, ezért talán ezzel a jelentéssel állhat szorosabb kapcsolatban a temetés során.

¹⁷³ Tugya 2012, 3-4.

¹⁷⁴ Tugya 2012, 6.

¹⁷⁵ Jakab 1975, 327-342; Jakab 1978, 41-48; Jakab 1980, 311-322.

¹⁷⁶ Jakab 1980, 321.

¹⁷⁷ Tugya 2012, 6.

6.5. Sarló

A Kárpát-medencében élő népcsoportok halotti szokásaival foglalkozó néprajzi leírásokban találkozhatunk azzal a jelenséggel, hogy az elhunyt mellére, hasára különféle vastárgyakat helyeznek.¹⁷⁸ Ezeket csak ritka esetekben temetik el a halottakkal. A vaseszközök funkciója a temetkezés során eredetileg a rontó szellemek távoltartását szolgálta. A vastárgyakkal védelmezés, valamint a halott visszatérésének megakadályozása a vasbabonák körébe tartozik.¹⁷⁹

László Gyula volt az első, aki a sírokban talált vastárgyakat és a néprajzi adatokból ismert vasbabonákat egymással összefüggésbe hozta, de emellett megjegyezte, hogy a tárgyak munkaeszköz funkcióját sem lehet elvitatni.¹⁸⁰ Erdélyi István foglalata össze az avar kori sarlós temetkezéseket. Ő ebben a tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy ezt a korszakban jellegzetesen helyi, morvaföldi szláv vagy avar szokásnak tarthatjuk. Azt sem zárta ki, hogy esetleg ezektől a népektől jutott el a honfoglaló magyarokhoz.¹⁸¹

A sarló először a langobard és gepida temetkezésekben tűnik fel a Kárpát-medence területén a temetkezésekben, de csak az avar korban vált általánosnak mondható szokásnak. A legtöbb esetben a babonás, bajelhárító szerep nyilvánvaló, mert ahogyan azt korábban is megfigyelhettük a néprajzi példák alapján, a test különböző részein (pl. mell, has, lábszár) kerülnek elő ezek a tárgyak. Ha azonban a test mellett, pl. a kéz tájékán találjuk meg ezeket a darabokat, akkor viszont munkaeszköz mellékletként értelmezhetjük.¹⁸²

Megállapítható, hogy ez a temetkezési szokás nemtől, kortól és társadalmi státusztól független, így a rontást elhárító szerepe még valószínűbbnek tűnik. A kora avar korban csak néhány példát ismerünk. A 7. század utolsó harmadában jelent meg nagyobb mennyiségben és vált általánossá ez a szokás.¹⁸³

7. Kettős lélekhit az avaroknál?

Érdemes figyelmet szentelni arra, az avarok körében jelen volt-e egykor a kettős lélekhit? A honfoglaló magyarságnál már az írott források és a régészeti jelenségek alapján is alátámaszthatónak tűnik, hogy náluk ez a hiedelem létezett, ennek a keleti párhuzamaival

¹⁷⁸ Istvánffy 1894, 182-183.

¹⁷⁹ Somogyi 1982, 191.

¹⁸⁰ László 1938, 779-780.

¹⁸¹ Erdélyi 1975, 162.

¹⁸² Somogyi 1982, 192-193.

¹⁸³ Somogyi 1982, 193-194.

pedig K. Tóth Gábor foglalkozott legutóbb.¹⁸⁴ A kettős lélekhit legfontosabb eleme, hogy két lélek létezésében hittek: a testi lélekben (vagy másként leheletlélek, amely a testben lakozik), valamint a szabad- vagy árnylélekben (ez a fejben található meg, csak a nem cselekvő állapotban mutatkozik meg, pl. álomban; a sámán révülete során; különféle lélekvesztéses betegségeknél; stb.). A testi lélek a halálkor elpusztul, szemben az árnylélekkel, amely tovább él a fejben/koponyában.¹⁸⁵

A Cambrai-i püspökség feljegyzéséből ismert Bulcsú horka cselekedete,¹⁸⁶ aki a forrás szerint a rokonának a fejéért képes volt lemondani az egész hadizsákmányról és az összes fogolyról. A kutatás ezt a fejben lakozó szabad lélek egyik megnyilvánulásának véli,¹⁸⁷ mint ahogyan a 924-es magyar tartózkodást Sankt Gallen-ben, amikor a két szerencsétlenül járt harcostársuk testét elégették – rájuk nem jellemző módon –, talán azért, mert úgy vélték, így az elhunytak szabadlelkei visszajuthatnak a hazájukba.¹⁸⁸

A magyarok 10. századi leletanyagával szemben avar leletek között nem található meg a halotti szemfedő. Ez a szokás nem számít etnospecifikusnak, hiszen ugor és permi népeknél is jelentkezik, de csak az Ob, a Volga és a Káma vidékén,¹⁸⁹ viszont az avarokat ez a kulturális hatás nem érte el a Kárpát-medencei tartózkodásuk előtt és alatt sem. Ezzel ellentétben a magyaroknál is megfigyelhető trepanációk és a koponyával eltemetett áldozati állatok is jelentkeztek az avaroknál.

Dienes István kapcsolta össze a tényleges és jelképes koponyalékeléseket a lélekhiedelmekkel a honfoglalás kori magyarságnál. Véleménye szerint kétféle indíték lehetett ennek az elvégzésére: a kárt okozó szellemet szerették volna távozásra készíteni, vagy az elkóborolt, esetleg elragadott szabad lelket akarták a beteg testébe visszajuttatni.¹⁹⁰ A trepanációk során azonban nem szabad kizárólagos szerepet tulajdonítanunk a kultikus szerepkörnek, hiszen ahogyan azt már korábban is láthattuk, néha olyan eseteknél is alkalmazták, amikor nem volt indokolt a beavatkozás. Talán akkor járunk a legközelebb az igazsághoz, ha a két álláspont között keressük a megoldást, hiszen ahogyan arra korábban már ezzel a fejezettel foglalkozó részben utaltunk, sokféle kiváltó ok is állhat a koponyalékelés

¹⁸⁴ K. Tóth 2010, 243-302.

¹⁸⁵ Dienes 1978, 193-197.

¹⁸⁶ Bollók 2010, 46.

¹⁸⁷ Fodor 2005, 19; Bollók 2010, 46-47.

¹⁸⁸ Fodor 2005, 19; Bollók 2010, 47.

¹⁸⁹ Dienes 1975, 87; Fodor 1975, 27.

¹⁹⁰ Dienes 1978, 203-205.

háttérben. K. Tóth Gábornak talán igaza lehet abban, hogy a régészeti, történeti, etnográfiai és antropológiai adatok alapján a magyaroknál a trepanációk a kettős lélekhitet igazolhatják,¹⁹¹ lehetséges, hogy az avarok körében is erre a hiedelemre vezethető vissza ez a fajta eljárási mód.

Az áldozati állatokkal kapcsolatban kifejtették már többen, hogy összefüggéseket mutatnak a szabadlélek képzetével.¹⁹² A szertartás egyik fontos része, hogy a felajánlott állatok fejét is a lenyúzott bőrben hagyták azért, mert az állatoknak is volt lelkük, ami a koponyában élt, ezért is volt fontos a koponyájuk megőrzése.¹⁹³ Ez a felvetés érdekes és elgondolkodtató is. Azonban azzal nem lehet teljes mértékben egyet érteni Dienes István véleményével, amely szerint nem az állat feláldozásán volt a lényeg, hanem, hogy a lelke elkísérje a gazdáját a túlvilágra.¹⁹⁴ A lovak esetében ez igaz, viszont az avar korban nem csak lovakat, hanem sokféle más állatot is feláldoztak, amelyeknél nem valószínű, hogy az volt a célja egy szarvasmarhának vagy egy juhnek, hogy a „társa” legyen az elhunytak a másvilágon. Erre sem kaphatunk már tényleges választ, azonban fontos leszögezniük az ezzel a témával foglalkozó kutatóknak a későbbiek során is, hogy a túlvilági „társként” interpretálás csak a lovaknál kimutatható, más állatoknál kérdéses, bár az egyik lehetséges magyarázat közé tartozhat.

Az avar korszak korai fázisában gyakoribbak a részlegesen eltemetett lovak, a kései fázisra elsősorban az egészben eltemetett lovak a jellemzők. A kései periódusából ismert 508 állatáldozat közül – szintén a lovon kívül minden más állatra kell érteni ezeket az adatokat, a lovakra vonatkozóan nem rendelkezünk információkkal – 503 esetben (egészben vagy részlegesen eltemetett) megtalálható az állati koponya is. Ezekből 77 sírban kizárólag valamely állat koponyáját temették csak el, más testrészét nem.¹⁹⁵ Ez által új megvilágításba kerülhet ez a temetkezési szokás, viszont nem lehetünk abban feltétlenül bizonyosak, hogy ez a lélekhitel kapcsolódhatott az avaroknál össze, mivel nem rendelkezünk erről írott forrásokkal. Ha több információnk lenne ezzel kapcsolatban, akkor ezt a hiedelmet régészeti oldalról igazolni tudnánk.

A Fülöp Gyula által feltárt és közölt Szabadbattyán – Iskola udvar lelőhely egyik félig földbe mélyített házában egy kutya koponyáját találták meg. Rétegtanilag jól lehetett

¹⁹¹ K. Tóth 2010, 247.

¹⁹² K. Tóth 2010, 247.

¹⁹³ Dienes 1978, 224.

¹⁹⁴ Dienes 1978, 225.

¹⁹⁵ Tóth 2011.

dokumentálni, hogy az állatkoponya a tetőszerkezetet rögzítő, beomlott kövekkel volt azonos szinten. Elképzelhető, hogy az ásató megállapítása szerint ezt a koponyát tényleg a ház tetejére tűzték ki.¹⁹⁶ Ahogyan Vida Tivadar is megfogalmazta, a lakóhelyek, a temetők, a kultusz és áldozóhelyek védelmére vagy jelzésére szolgáló védőerejű jelenségekről (kiaggatott állatkoponyák, vaskeresztek) alig rendelkezünk információkkal.¹⁹⁷

A közel-keleti településeken még ma is megtalálhatók a kiaggatott állati koponyák. Először erre Méri István hívta fel a figyelmet az Árpád-kori falvakban talált lókoponyák kapcsán. Ezeket a koponyákat póznákra tűzték ki, a rontó szellemek elhárítására, valamint az igézés ellen, erre néprajzi párhuzamokat hozott fel a mai magyar falvakból és a keleti rokonaink településeiről. Ezt a szokást keleti eredetűnek tartotta, amelyet a mai napig nyomon lehet követni.¹⁹⁸

Bökönyi Sándor is foglalkozott a kiaggatott állati koponyák kérdésével. Megállapította, hogy a lókoponyák mellett a kisebb testű állatfajok (elsősorban kutya és tyúk) koponyái és teljes vázai gyakran kerültek elő középkori házak küszöbe vagy padlója – de sohasem póznára tűzve – alól az indoeurópai népeknél is. Ő a közel-keleti útja során közel száz kitűzött lókoponyával találkozott, ezen kívül két szarvasmarháéval is. Az adatközlőjétől megtudta, hogy nemcsak a bajelhárítás céljával teszik ki ezeket, hanem pl. a szántóföld, a termés megvédésére, vagy más esetekben állati, sőt emberi betegségek faluba bejutását is hivatottak megakadályozni. Ezekre a célokra a legjobb a lókoponya, de ennek hiányában a szarvasmarha vagy a sertéskoponya is megteszi ezt a funkciót.¹⁹⁹

A késő avar korban viszont a juhkoponya sírba helyezésének dominanciája miatt ez a szokás eltér a Közel-Keleten megfigyeltéktől az állatfajok tekintetében. Funkciójuk lehetséges, hogy hasonló volt, mint ahogy azt a középkorban, illetve manapság is láthatjuk a településeken, tehát az elhunyt számára védelmet nyújthatott a túlvilágban. Tehát nem szabad feltétlenül a kettős lélekhit szemszögéből megközelítenünk a problémakört, hiszen ahogyan láthattuk, bajelhárító funkcióval is a sírba kerülhettek. Nem zárható ki, hogy a településeken kiaggatott koponyák szellemi hátterében is az a tényező áll, hogy az állatok lelke a fejben lakozik és ezért a kettős lélekhit hiedelmének továbbélésére találhatunk bizonyítékokat,²⁰⁰ de ezt eddig részletesebben nem vizsgálták, így egyértelműen nem dönthető el a kérdés.

¹⁹⁶ Fülöp 1982, 277-278.

¹⁹⁷ Vida 2004, 330.

¹⁹⁸ Méri 1964, 111-115.

¹⁹⁹ Bökönyi 1978, 91-94.

²⁰⁰ Dienes 1978, 224.

Összegezve azt a kérdésfelvetést, hogy az avaroknál jelen volt-e a kettős lélekhit, a kutatás jelen állása szerint azt mondhatjuk, nem zárható ki, a későbbiekben is figyelni kell erre. Ahol a sámánizmust gyakorolták, ott többnyire megfigyelhetők a kettős lélekhitel összefonódó képzetek. A honfoglaló magyaroknál szintén jelenlévő trepanációk és áldozati állatok mellett a korábban tárgyalt két írott forrás erősítheti meg ezt az elképzelést. A történeti forrásokon kívül a másik két szokás az avaroknál is megtalálható. Ha a magyaroknál ezek a lélekhitnek a bizonyítékai lehetnek – a sámánizmus mellett –, akkor ez alapján elképzelhető, hogy egykor az avar hitvilágot is jellemezte.

8. Összefoglalás

Dolgozatom során törekedtem annak az avar kori leletanyagnak az összegyűjtésére, amelynél elképzelhető, hogy a hitvilághoz kapcsolódhattak egykor, ennek a nyomai, bizonyítékai lehetnek. Törekedtem objektívan értékelni ezeket a jelenségeket, kizárólag csak azokat a következtetéseket levonni, amelyekre a tárgyak, szokások engedtek következtetni. Mindenképpen fontos, hogy az etnográfiai példákat – párhuzamokról talán nem érdemes beszélni – is ismerjük, hiszen ez által talán közelebb juthatunk az avar hitvilág megértéséhez is.

Természetesen a földrajzi távolság és a Kárpát-medencében töltött időszak alatt bizonyos mértékig változásokon mehetek át a szokásaik, alkalmazkodva a körülményekhez, valamint a környező területekről érkező hatásokhoz. Az írott források, a régészeti leletek és a temetkezési szokások alapján kijelenthetjük, hogy az avaroknál a sámánizmus jelen volt.

Kronológiailag és földrajzilag sem mutat egységes képet a Kárpát-medence az avar korszak alatt a hitvilág szemszögéből. A sámánokra utaló „nyomok” közül a sérvkötőknek, a trepanációknak és a sípoknak is 7. századtól kezdődően folyamatos a jelenlétük. Elsősorban a Tisántúlon és a Duna-Tisza közén figyelhetők meg, azonban ez inkább a kutatottságnak is tulajdonítható, pl. a trepanált koponyák főként a szegedi munkatársak „hatáskörébe” tartozó lelőhelyekről származnak, a Dunántúlról csak néhány lékelt koponya ismert.²⁰¹

A tárgytipusokon belül az amuletteknél a Vida Tivadar által létrehozott csoportokon belül lehet területi és kronológiai eltéréseket megfigyelni, ahogyan az ezzel a tárgytypussal foglalkozó fejezetben is láthattuk. Az általános amulettek viszont tértől és időtől függetlenek. Az arcábrázolásos csörgőket az avar kor kései periódusában használták, főként a szlovákiai és északnyugat-dunántúli területeken. A gyöngyök tekintetében a néhány szemes viselet kronológiailag és területileg is mindenhol megtalálható – ugyan eltérő mértékben –, a

²⁰¹ Józsa László szóbeli közlése alapján.

szemesgyöngyök pedig 7. század második fele - utolsó harmada utánra tehetők, azonban regionálisan ez a viselet sem alkot csoportokat. Az állatábrázolások száma a 7. század második felétől növekedik meg, ez elsősorban annak köszönhető, hogy az öntött övgarnitúrákon a griffek mellett más állatokat is megjelenítenek, de más tárgytípuson nem lehet kronológiai vagy területi elkülönülést megfigyelni.

A temetkezési szokások közül a tájolásnál láthattuk, hogy a korai periódusra jellemző a Duna–Tisza közén és a Dunántúlon a Ny-K és az ÉNy-DK irányítás, a Tiszántúlon pedig elsősorban az ÉK-DNy és a K-Ny irányítás volt többségben. Az avar korszak második felének jellemző tájolási iránya az ÉNy-DK, mellette pedig a Ny-K irány még a domináns. A többes temetkezések szinte alig jelentkeztek a kora avar korszakban, azonban annak második felére megnövekedett a számuk, bár így sem nagyobb 1-2%-nál az arányuk, csak néhány temetőben. A halotti áldozatok elszórtan jelentkeztek a Kárpát-medencében, azonban feltételezhetjük, hogy a korai periódus túlsúlya ellenére a kései időszakban is megtalálhatók ezek. A lószerszámos temetkezések az avar kor második felében, elsősorban a késői fülkesíros temetőkben kerültek elő, de a Duna–Tisza közén és a Dunántúlon is megtalálhatók. Az áldozati állatok a korai és a kései időszakban is elsősorban a Dunától keletre lévő területeket jellemzik, bár számuk a 7. század közepétől folyamatosan csökkent. A szlovákiai területeken megjelenik ez a szokás az Avar Kaganátus terjeszkedésével kb. a 8. század legelejétől, azonban a Dunántúlra sosem lesz jellemző, csak elvétve jelentkezik az állatáldozatok felajánlása azokon a területeken. A tojásokra vonatkozóan még nem rendelkezünk széleskörű adatmennyiséggel, a tojáshéjvizsgálatok eddig főként a tiszántúli területekhez kötődtek. A sarlóstemetkezésekben betöltött szerepe a kora avar korban csak kismértékű, azonban a 7. század utolsó harmadától kezdve nagyobb mennyiségben jelenik meg és válik általánossá szokássá a Kárpát-medencében.

Érdemes odafigyelni Fodor István 2005-ben leírt felvetéseire az „államvallásokkal” kapcsolatban. Azok a Belső-Ázsiában élő népcsoportok, amelyek között jelen volt, illetve még manapság is jelen van a sámánizmus, könnyebben magukba fogadtak idegen elemeket a hitvilággal kapcsolatban, erősen szinkretikus jellegűek. A keleti szállásterületeken élt magyarságnál is megfigyelhető, hogy több vallás elemeivel ismerkedett meg, köztük a kereszténységgel is.²⁰² Azonban jelen dolgozatunkhoz nem tartozik, hogy ennek a megnyilvánulásait értékeljük a honfoglaló leletanyagban.

²⁰² Fodor 2005, 26.

Viszont Fodor István tanulmányának egyik legfontosabb eleme, hogy megemlíti, a sámánizmusnak még a legfejlettebb változata sem töltheti be az „államvallás”²⁰³ szerepét sem a nomád, sem pedig a megtelepült államokban. Kizárólag a tételes vallások, ezek között pedig elsősorban a jól kiépített szervezettel rendelkező világvallások tölthetik be a központi vallás szerepét, egyrészt mint a világi hatalom legfőbb támasza. Ha az ókori (Egyiptom, rómaiak, görögök, stb.), vagy a keleti birodalmakat vesszük figyelembe (a Mongol Birodalom a buddhizmust, az Arany Horda az iszlám hitet vette fel) mindegyikükénél kiépített vallási szervezet volt.²⁰⁴ A Kárpát-medencébe érkező magyarságnál sem telt el hosszú időszak, hogy áttértek a kereszténységre.²⁰⁵

Ezek után pedig felmerülhet bennünk a kérdés: az Avar Kaganátus hogyan tudott közel 250 éven keresztül fenntartani egy olyan birodalmat, amely lakói letelepült életmódot folytattak? Írott források hiányában erre sajnos nem tudunk ténylegesen válaszolni, ezért csak röviden érdemes átgondolni, milyen magyarázatok lehetségesek.

Az avar kori kereszténységről keveset tudunk mondani a Kárpát-medencében.²⁰⁶ Az avarság valószínűleg már a délorosz sztyepei vándorlása során megismerkedhetett a kereszténységgel, elsősorban a Bizánci Birodalom révén. A Balkánra vezetett követjárások, hadjáratok hatására jelenhettek meg a bizánci eredetű, kereszténységre utaló tárgyak és motívumok. Ezek azonban inkább a szinkretizmusra utalnak, mivel az eltemetettek temetkezési szokásai nem változtak, pogány rítust tükröztek. A 7-8. század folyamán néhány egyházi vezető tervezte az avarok megtérítését, ezek a missziók azonban nem valósultak meg, illetve, ha meg is valósultak, de nem hoztak eredményeket.²⁰⁷

A kevés információ ellenére annyit azért tudunk az itt élő személyekről, hogy a keresztények szemszögéből pogányoknak szinte kizárólagosan számítottak a 8. század végén is. Ezt Nagy Károlynak a pápával folytatott levelezésében is olvashatjuk, valamint az avarok elleni fegyveres fellépésnél a kortárs források a politikai, materiális és territoriális okokat

²⁰³ Ahogyan már korábban is foglalkoztunk ezzel, a sámánizmus nem tekinthető vallásnak, ezért van a szó ezzel a hiedelemrendszerrel kapcsolatban idézőjelbe téve, a tényleges vallásoknál pedig nincs ez az elkülönítés jelezve.

²⁰⁴ Fodor 2005, 26.

²⁰⁵ A felhozott birodalmak példáinál sokkal hosszabb és összetettebb folyamat zajlott le, amelyekkel egyenként is nagy szakirodalmi anyag foglalkozik, céloom csupán a szemléltetés volt, nem pedig magyarázatot adni az ideológiai változásokra.

²⁰⁶ Pohl 1988, 203.

²⁰⁷ Nagy 2009, 49.

háttérbe szorítva elsősorban a vallási, térítői szempontokat helyezték az előtérbe.²⁰⁸ Azt is tudjuk, hogy Pippin 796-ban a Duna partján zsinatot hívott össze. Az egyházi tanácskozás keretében a pannóniai keresztény térítéssel kapcsolatban merült fel annak a kérdése, hogy mit kezdjenek azzal a csoporttal, amely kereszténynek vallja magát, viszont írástudatlan, műveletlen papok vezetése alatt él, szükséges-e újra megkeresztelni vagy sem.²⁰⁹

Azonban nem valószínű, hogy valamelyik tételes vallást felvették volna az avarok. Elképzelhető, hogy a Kárpát-medencében tartózkodásuk alatt mindvégig a hiedelemrendszer fontos részeként megmaradt a sámánizmus,²¹⁰ emellett pedig folyamatosan a szinkretizmus jellemezte őket. A dunántúli, pannóniai területeken erősebb lehetett ez a hitvilági sokszínűség, hiszen az antik és germán elemek kontinuitása itt hosszú időn keresztül kimutatható, gondolhatunk itt pl. a Keszthely-kultúrára, vagy az előzőekben bemutatott amulettekre is.

Ahogy már Bollók Ádám is megállapította az ősi magyar hitvilággal kapcsolatban, minden nehézséget érdemes a szemünk előtt tartanunk az interpretáció során. A rekonstrukció nehézségeinek ismerete az etnográfiai kutatások tükrében ugyanis nemcsak attól óvhat meg bennünket, hogy a kereszténység felvétele előtti magyarsághoz hasonlóan az avar hitvilágot is túlságosan primitívnek lássuk, de a túlzott optimizmussal megrajzolt sámánizmus képzetétől is. A régészeti vagy írott forrásokkal alá nem támasztható feltevéseket nem szabad beemelnünk a kérdéssel folytatott tudományos diskurzusok keretei közé. Ez által kerülhető csak el, hogy az egykori adatok töredékességéből származó hiányokat képzeletünk szüleményeivel töltsük ki, majd az így kapott „eredményt” az egykori valóság hiteles másaként népszerűsítsük.²¹¹ Lehet, hogy más tárgytípusok is kapcsolódnak a hitvilághoz, amelyek a dolgozatból kimaradtak, de a kutatás mai álláspontja szerint ezeknél a szokásoknál, tárgyakkal lehet feltételezni a hitvilággal kisebb-nagyobb mértékig összefonódó funkcióit.

²⁰⁸ Nagy 2009, 43.

²⁰⁹ Nagy 2009, 41, 44-45.

²¹⁰ A sztyeppe hagyományok kontinuitása az áldozati állatokon keresztül egészen a 9. század első harmadáig kimutatható (Tóth 2011).

²¹¹ Bollók 2010, 48.

Bibliográfia

Anda 1952

Anda Tibor: Avar kori sérvkötők. – Bandages hernaires de l'époque avar. *ArchÉrt.* 79 (1952), 47-49.

B. Nagy 2003

B. Nagy Katalin: *A székkutas-kápolnadűlői avar temető.* Szerk.: Bende Livia - Lőrinczy Gábor. Szeged, 2003, 11-299.

Bartosiewicz 2012

Bartosiewicz László: „Juhbőrös” temetkezések Paks – Gyapa (M6 T033) kora avar kori temetőjéből. – „Sheep skin” burials from the early Avar Period cemetery of Paks – Gyapa (M6 T033). In: *Hadak Útján. A Népvándorlás Kor Fiait Kutatóinak XIX. Konferenciája. Győr–Moson–Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága Tanulmányok 3.* Szerk.: T. Bíró Szilvia. Győr, 2008. okt. 20-22. (2012), 171-184.

Bartucz 1950

Bartucz Lajos: Adatok a koponyalékelés (trepanáció) és bregmasebek kapcsolatának problémájához magyarországi népvándorláskori leletek alapján. *Ann. Biol. Univ. Szegediensis* 1 (1950), 389-435.

Bartucz 1966

Bartucz Lajos: *A praehistorikus trepanáció és orvostörténeti vonatkozású sírleletek.* Budapest, 1966.

Balogh 2006

Balogh Csilla: Avar kori kettős- és többes temetkezések a Duna-Tisza közén. – Doppel- und Mehrfachbestattungen aus der Awarenzeit im Donau-Theiß-Zwischenstromland. *Arrabona* 44/1 (2006), 41-86.

Balogh 2012

Balogh Csilla: *Avar kori temetkezési szokások a Duna–Tisza közén.* 2012. Kézirat.

Bálint 1970

Bálint Csanád: A ló a pogány magyar hitvilágban. – Le rôle du cheval dans les représentations religieuses des Hongrois païens. *MFME* 1970/I (1970), 31-43.

Bálint 2011

Bálint Csanád: Kik voltak az avarok? *Rubicon XXII. évfolyam, 225. szám* (2011), 4-17.

Bende 2000

Bende Livia: Fülkesírok a pitvarosi avar kori temetőben. Adatok a fülkés és lószerszámos temetkezések kronológiájához. – Stollengräber im awarenzeitlichen Gräberfeld von Pitvaros. Angaben zur Chronologie der Stollengräber und Bestattungen mit Pferdegeschirr. In: *Hadak útján.* Szerk.: Bende Livia–Lőrinczy Gábor–Szalontai Csaba. Szeged, 2000, 241-279.

Bende 2006

Bende Livia: Bestattungssitten in der zweiten Hälfte der Awarenzeit in der durch die Flüsse Körös, Tisza und Maros umgebenen Landschaft. – Burial customs in the second half of the Avar Age in the Area bordered by the Körös, Tisza and Maros Rivers. *Arrabona* 44/1 (2006), 87-110.

Bollók 2010

Bollók Ádám: Pogányság és kereszténység között. A Kárpát-medence a magyar honfoglalás korában. In: *Keresztény gyökerek és a boldog magyar élet.* Szerk.: Rochlitz Bernadett. Budapest, 2010, 39-57.

Bóna 1979

Bóna István: Szegvár-sáhpoldali lovassír. Adatok a koraiavar temetkezési szokásokhoz. – Das Reitergrab von Szegvár-Sáhpoldal. Beiträge zu den frühawarischen Bestattungssitten. *ArchÉrt* 106 (1979), 3-32.

Bökönyi 1978

Bökönyi Sándor: Árpád-kori magyar szokás analógiája: Kiaggatott lókoponyák Közel-Keleti falvakban. – Analogy of a custom from the period of the Árpád dynasty: Horse skulls stuck up on poles in Near Eastern villages. *ArchÉrt* 105. (1978), 91-94.

Csajághy 1998

Csajághy György: *A felgyőti avar síp és történeti háttere*. Budapest, 1998.

Dienes 1972

Dienes István: *A honfoglaló magyarok*. Budapest, 1972.

Dienes 1975

Dienes István: A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik. In: *Uráli népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai*. Szerk.: Hajdú Péter. Budapest, 1975, 77-108.

Dienes 1978

Dienes István: A honfoglaló magyarok lélekhiedelmei. In: *Régészeti barangolások Magyarországon*. Szerk.: Szombathy Viktor. Budapest, 1978, 170-233.

Diószegi 1958

Diószegi Vilmos: *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Budapest, 1958.

Diószegi 1967

Diószegi Vilmos: *A pogány magyarok hitvilága*. Budapest, 1967.

Diószegi 1998

Diószegi Vilmos: *Sámánizmus*. Budapest, 1998, 2. kiadás.

Eliade 1987

Eliade, Mircea: Shamanism an Overview. In: *The Encyclopedia of Religion*. Vol. 13. Ed.: Eliade, Mircea. New York, 1987, 202-208.

Ella 1874

Ella, Samuel: *Native medicine and surgery in the South Sea Islands*. The Medical Times and Gazette. 1874.

Erdélyi 1975

Erdélyi István: Avarkori sarlók a Kárpát-medencében. *Ethn* LXXXVI (1975), 153-163.

Erdélyi 1982

Erdélyi István: *Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében*. Budapest, 1982.

Fancsalszky 2007

Fancsalszky Gábor: Állat- és emberábrázolások a késő avar kori övvereteken. – Tier- und Menschendarstellungen auf den spätaawarenzeitlichen gegossenen bronzenen Gürtelbeschlägen. *Opitz Archaeologica* 1, Budapest, 2007.

Fodor 1975

Fodor István: *Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*. Budapest, 1975.

Fodor 2005

Fodor István: Az ősi magyar vallásról. In: *Csodaszarvas. Őstörténet, vallás és néphagyomány. I.* Szerk.: Molnár Ádám. Budapest, 2005, 11-34.

Fülöp 1982

Fülöp Gyula: Régészeti adalék az avarkor hiedelem világához. Rontás ellen kiaggatott kutyakoponya. – Archäologische Beitrag zur Glaubenswelt der Awarenzeit. Gegen Fluch auf das Haus ausgehängter Hundeschädel. *ArchÉrt* 109 (1982), 277-280.

Garam 1995

Garam Éva: *Das awarenzeitliche Gräberfelder von Tiszafüred. Cemeteries of the Avar Period (567-829) in Hungary.* Vol. 3. Budapest, 1995.

Gere 1991

Gere László: Előzetes jelentés a Gerjen-váradpusztai avar temető feltárásáról. – Vorbericht über die Freilegung des awarischen Gräberfeldes von Gerjen-Váradpuszta. *MFME* 1984-1985/2 (1991), 221-239.

Gryneus 1996

Gryneus Tamás: *Isa por... A honfoglalás és Árpád-kori magyarság betegségei és gyógyításuk.* Budapest, 1996.

H. Tóth – Horváth 1992

H. Tóth Elvira – Horváth Attila: *Kunbábony. Das Grab eines Awarenkhagans.* Kecskemét 1992.

Harva 1938

Harva, Uno: *Die Religiösen Vorstellungen der altaischen Völker.* Helsinki, 1938.

Hoppál 1994

Hoppál Mihály: *Sámánok. Lelkek és jelképek.* Budapest, 1994.

Istvánffy 1894

Istvánffy Gyula: Palócz temetkezési szokások. *Ethn.* V (1894), 169-185.

Jakab 1975

Jakab Béla: Avarkori sírok tojánhéjleleteinek tanúságtétele. – Erfahrungen mit Eierschalen in Gräbern aus der Awarenzeit. *MFME* 1974-75/1 (1975), 327-342.

Jakab 1978

Jakab Béla: Fossilis avar- és középkori tojánhéjleletek összehasonlító vizsgálata. – *MFME* 1976-77/1 (1978), 41-48.

Jakab 1980

Jakab Béla: Újabb tojánhéjlelet-vizsgálatok eredményei (Longobard és avar kori leletanyag vizsgálata). – Neuere Eierschalefund-Untersuchungen. *MFME* 1978-79/1 (1980), 311-322.

Johansen 1987

Johansen, Ulla: Zur Geschichte des Schamanismus. – Notes on the history of shamanism. In: *Synkretismus in den Religionen Zentralasiens. Ergebnisse eines Kolloquiums vom 24.-26.5. 1983 in St. Augustin bei Bonn.* Eds.: Heissig, Walther – Klimkeit, Hans-Joachim. Wiesbaden, 1987, 8-22.

Juhász 1995

Juhász Irén: Awarenzeitliche Gräberfeld in der Gemarkung von Orosháza. *Monumenta Avarorum Archaeologica* 1. Budapest, 1995.

Juhász 2000

Juhász Irén: Avar lovas sírok Békés megye területén. – Avar graves with horses in the north part of Békés County. *BMMK* 21. (2000) 63-99.

Juhász 2004

Juhász Irén: Das awarenzeitlichen Gräberfeld in Szarvas-Grexa-Téglagyár, FO 68. *Monumenta Avarorum Archaeologica* 7. Budapest, 2004.

Juhász – Torda-Molnár 1971

Juhász Irén – Torda-Molnár Béla: A gerendási X. századi lékelt koponya. – Tenth Century Trephined Skull of Gerendás. *BMMK* 1 (1971), 167-181.

K. Tóth 2010

K. Tóth Gábor: A honfoglaló magyarság kettőslélek-hitével kapcsolatos jelenségek kelet-európai párhuzamai. Magyar jellegű temetkezések Kelet-Európában. – Osteuropäische Parallelen der mit dem Doppelseelen-Glauben der landnehmenden Ungarn verbundenen Erscheinungen. Bestattungen ungarischer Art im Osteuropa. *WMMÉ* 32 (2010), 243-302.

Karácsonyi 1897

Karácsonyi János: A meghalt magyar vitézzel eltemetendő lónak megváltása. *Ethn.* VII. (1897), 108-121.

Katona 1963

Katona Ferenc: *Az agysebészet története*. Medicina. Budapest, 1963.

Kiss 1963

Kiss Attila: Az avar kori lovastemetkezés szokásának vizsgálata. – Über das Brauchtum der Awarärenzeitlichen Reiterbestattungen. *JPMÉ* 1962 (1963), 153-162.

Kovrig 1963

Kovrig Ilona: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. *ArchHung* 40 (1963).

Kovrig 1975

Kovrig Ilona: The Tiszaderzs Cemetery. In: *Avar Finds in The National Museum*. Budapest, 1975, 209-240.

Krivyakin 1888

Krivyakin: *Trephining in Dagestan*. Lancet I. 1888.

Kustár 1995

Kustár Ágnes: Agyafürtak. – Die Verschlagen. *Altum Castrum* IV. Visegrád, 1995, 170-180.

László 1938

László Gyula: Adatok a koronázási jogar régészeti megvilágításához. In: *Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján*. III. Szerk.: Serédi Jusztnián. Budapest, 1938, 769-810.

László 1943

László Gyula: A koroncói lelet. A honfoglaló magyarok nyerge. *Arch. Hung.* XXVII. Budapest, 1943.

László 1946

László Gyula: *A népvándorlás lovasnépeinek ősvallása*. Kolozsvár, 1946.

László 1970

László Gyula: *A népvándorlás kor művészete Magyarországon*. Budapest, 1970.

László 1977

László Gyula: *Régészeti tanulmányok*. Budapest, 1977.

Liska 1995

Liska András: Adatok a korai avar temetési áldozat szokásának kérdéséhez. – Beiträge zur Frage des frühawarischen Brauchs des Bestattungs. *SMK 11* (1995), 93-98.

Lőrinczy 1992

Lőrinczy Gábor: Vorläufiger Bericht über die Freilegung des Gräberfeldes aus dem 6.-7. Jahrhundert in Szegvár-Oromdülő. *CommArchHung* (1992), 81-124.

Lőrinczy 1992a

Lőrinczy Gábor: Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. A tájolás. – Anmerkungen zu den frühawarenzeitlichen Bestattungssitten. Die Orientierung. *JAMÉ 30-32 (1987-1989)* 1992, 161-171.

Lőrinczy 1995

Lőrinczy Gábor: Fülkesírok a szegvár-oromdülői kora avar kori temetőből. Néhány megjegyzés a fülkesíros temetkezések változatairól, kronológiájáról és területi elhelyezkedéséről. *MFME – Studia Archaeologica I* (1995), 399-416.

Lőrinczy 1996

Lőrinczy Gábor: Korai avar kori sír Szentes-Borbásföldről. – Ein frühawarenzeitliches Grab in Szentes-Borbásföld. *MFME – StudArch II* (1996), 177-187.

Lőrinczy 1998

Lőrinczy Gábor: Kelet-európai steppei népesség a 6-7. századi Kárpát-medencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori betelepüléséhez. *MFME – Studia Archaeologica IV* (1998), 343-372.

Lőrinczy–Straub 2005

Lőrinczy Gábor–Straub Péter: Alpi típusú övgarnitúra a Szegvár-oromdülői 81. sírból. *Zalai Múzeum 14.* (2005), 137-168.

Madaras 1989

Madaras László: Az avar hitvilág néhány eleme a Jászapáti – Nagyállás úti temető sírjaiból. *JAMÉ 24-26, 1981-1983* (1989), 167-175.

Madaras 1992

Madaras László: A koponyavarázslás szokásának újabb nyomai Jász-Nagykun-Szolnok megyében. In: *Hiedelmek, szokások az Alföldön*. Szerk.: Novák László. Nagykőrös, 1992, 75-87.

Madaras 1993

Madaras László: Avar temetőrészlet Öcsöd határában. – Die Bestattung in Nischengräber in der Gemarkung von Öcsöd. *Tisicum 8* (1993), 181-224.

Madaras 1999

Madaras László: Az öcsödi avar kori (VII. század utolsó harmada - VIII. század) temető egy különleges lelete és egy lehetséges funkciójának meghatározása a néprajzi párhuzamok segítségével. – Ein besonderer Fund und die Bestimmung einer seiner möglichen Funktionen des awarenzeitlichen Friedhof von Öcsöd (Letztes drittel des 7. Jahrhunderts – 8. Jahrhundert) mit der Hilfe der Ethnographischen Parallelen. *Tisicum 11* (1999), 31-41.

Madaras 2004

Madaras László: Állattemetkezések és állatábrázolások a kései avar korban. In: *Az Alföld gazdálkodása. Állattenyésztés. Traditional rural economy in the Great Hungarian Plain. Animal keeping*. Szerk.: Novák László. Nagykőrös, 2004. 429-446.

Medgyesi 1991

Medgyesi Pál: Késő avar temető Bélmegyer – Csömöki-dombon. (Előzetes jelentés). –

Spätawarenzeitliches Gräberfeld auf dem Hügel Bélmegyer. (Vorbericht). – Csömök. *MFME* 1984/85-2. (1991), 241-255.

Méri 1964

Méri István: Kiaggatott lókoponyák Árpád-kori falvainkban. – Ausgesteckte Pferdeschädel in árpádenzeitlichen ungarischen Dörfern. *ArchÉrt* 91 (1964), 111-115.

Nagy 2009

Nagy Katalin: Az avarok és a kereszténység. In: *Térítés – Megtérés. A világvallások elterjedése Kelet-Európa népei között. Magyar Őstörténeti Könyvtár 25.* Szerk.: Balogh László – Kovács Szilvia. Budapest, 2009, 39-51.

Nagy 2001

Nagy Zoltán: Az obi-ugor véres áldozatok modellje - összehasonlító elemzés. – Models of Ob-Ugrian blood sacrifice - a comparative analysis. In: *Sors, áldozat, divináció.* Szerk.: Pócs Éva. Budapest, 2001, 15-41.

Nemeskéri 1960

Nemeskéri János – K. Éry Kinga – Kralovánszky Alán: A magyarországi jelképes trepanáció. – Symbolically trephined skulls in Hungary. *Anthropológiai Közlemények* 4 (1960), 3-32.

Nemeskéri et al. 1965

Nemeskéri János – Kralovánszky Alán – Harsányi L: Trephined skulls from the tenth century. *Acta Arch. Hung.* 17 (1965), 343-367.

Némethi–Klima 1992

Némethi Mária – Klima László: Kora avar kori lovas temetkezések. – Frühawarenzeitliche Reiterbestattungen. *JAMÉ* 30-32 (1987-1989), 1992, 173-239.

Pásztor 1995

Pásztor Adrienn: A kora és középső avar kori gyöngyök és a bizánci éremleletes sírok kronológiai kapcsolata. — Die chronologische Beziehung der Perlen und byzantinische Münzen führenden früh-und mittelawarenzeitlichen Gräber. *SMK* 11 (1995), 69-92.

Pásztor 1996

Pásztor Adrienn: A Csákberény-orondpusztai avar kori temető gyöngyleleteinek tipokronológiai vizsgálata. — The typochronological examination of the Bead finds of the Csákberény-Orondpuszta Cemetery from the Avar period. *Savaria Pars Archeologica* 22:3 (1992-1995) 1996, 37-83.

Pásztor 2003

Pásztor Adrienn: A székkutas – kápolnadülői avar kori temető gyöngyleletei. – Die Perlen des awarenzeitlichen Gräberfeldes von Székkutas-Kápolnadülő. In: *B. Nagy Katalin: A székkutas – kápolnadülői avar temető.* Szerk.: Bende Livia–Lőrinczy Gábor. Szeged, 2003, 331-370.

Pohl 1988

Pohl, Walter: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr. München, 1988.

RAC

Reallexikon für Antike und Christentum.

Rácz 2009

Rácz Zsófia: Avar kori ötvös- és kovácszserszámok. – Smith and goldsmith tools from the Avar period. In: *A vasművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Szerk.: Nagy Zoltán – Szulovszky János. Szombathely, 2009, 67-96.

Rácz 2012

Rácz Zsófia: Emberalakos kistárgyak az avar korból. – Anthropomorphe Kleinfunde aus der Awarenzeit In: *Thesaurus Avarorum. Ünnepi kötet Garam Éva 70. születésnapjára*. Szerk.: Vida Tivadar. Budapest, 2012, 411-438.

Rhé–Fettich 1931

Rhé Gyula–Fettich Nándor: *Jutas und Öskü*. Prága, 1931.

Sauer 2007

Sauer, Franz (Hrsg.): *Die Archaeologischen Grabungen auf der Trasse der SIFundstelle Vösendorf-Laxenburgerstrasse*. Bundesdenkmalamt und ASFiNAG, Wien, 2007.

Somogyi 1982

Somogyi Péter: A Kárpát-medencei sarlós temetkezési szokás eredete. – Ursprung des Bestattungsbrauches mit Sichel im Karpatenbecken. *ArchÉrt* 109 (1982), 191-200.

Szabó 1969

Szabó János Győző: Heves megye régészeti emlékei II. In: *Heves megye műemlékei I*. Szerk.: Dercsényi Dezső–Voit Pál. Budapest, 1969, 41-63.

Szádeczky-Kardoss 1992

Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai I. *Magyar Őstörténeti Könyvtár*. Szeged, 1992.

Szilágyi 1987

Szilágyi Katalin: *A honfoglalás- és kora Árpád-kori gyöngyök, és azok társadalmi és művelődéstörténeti jelentősége*. Kossuth Lajos Egyetem, Debrecen, 1987. Doktori értekezés - kézirat.

Szóke 1979

Szóke Béla Miklós: Zur Problematik des Bestattungsritus mit verstümmelten Rinderschädel des Typs von Sopronkőhida. *ActaArchHung* 31 (1979), 51-103.

Szymański 1997

Szymański, W.: Wokół skarbu z Martynowki, In: *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*. Eds.: Kočka-Krenz, H. – Łosiński, W. Poznań 1997, 357-365.

Tánczos 2007

Tánczos Vilmos: *Szimbolikus formák a folklórban*. Pécs, 2007.

Tomka 1975

Tomka Péter: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz II. Tájékozás. – Beiträge zu den Bestattungsarten der Bevölkerung von Kisalföld in der Awarenzeit II. Orientierung. *Arrabona* 17 (1975), 5-90.

Tomka 1986

Tomka Péter: A sztyeppei temetkezési szokások sajátos változata. A hun halotti áldozat. – Die eigenartige Variante der Begrabungswohnheiten den Steppen. Das hunnische Totenopfer. *Arrabona* 22-23 (1986), 35-57.

Tomka 2003

Tomka Péter: Az avar kori temetkezési szokások kutatásának újabb eredményei. Kettős és többes temetkezések – Neue Erkenntnisse in der Forschung der Bestattungsgebräuche zur Zeit der Awaren. Doppel-Mehrfachbestattungen. *Arrabona* 31/1-2 (2003) 11-56.

Tóth 2011

Tóth Zoltán: *Állatáldozatok és állattemetkezések a késő avar korban*. ELTE BTK, Budapest, 2011. Szakdolgozat-kézirat.

Tóth 2012

Tóth Zoltán: Az avar kori állatáldozatok értelmezése. *Első Század Online XI. évf.* 2. sz. (2012). Budapest, 525-557.

Török 1973

Török Gyula: Sopronkőhida IX. századi temetője. *FontArchHung*, Budapest, 1973.

Tugya 2012

Tugya Beáta: Avarkori sírok tojáshéjleletei Orosházáról. *Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából* 7 (2012), 3-7.

Vida 1995

Vida Tivadar: Frühmittelalterliche scheiben- und kugelförmige Amulettkapseln zwischen Kaukasus, Kastilien und Picardie. *BRGK* 76 (1995), 219-290.

Vida 2002

Vida Tivadar: Heidnische und christliche Elemente der awarenzeitlichen Glaubenswelt. Amulette in der Awarenzeit. – Pogány és keresztény elemek az avarkori hitvilágban, avarkori amulettek. *ZM* 11 (2002), 179-209.

Vida 2004

Vida Tivadar: Pogányság, kereszténység és szinkretisztikus világkép a kora középkorban. Régészeti megfigyelések a kora avar kori ember hitvilágáról. – Pagan and Christian elements in the Avar-age believes (Avar-age charms). In: *Várak, templomok, Ispotályok, Tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk.: Neumann Tibor. *Analecta Mediaevalia* II. Piliscsaba 2004, 327-349.

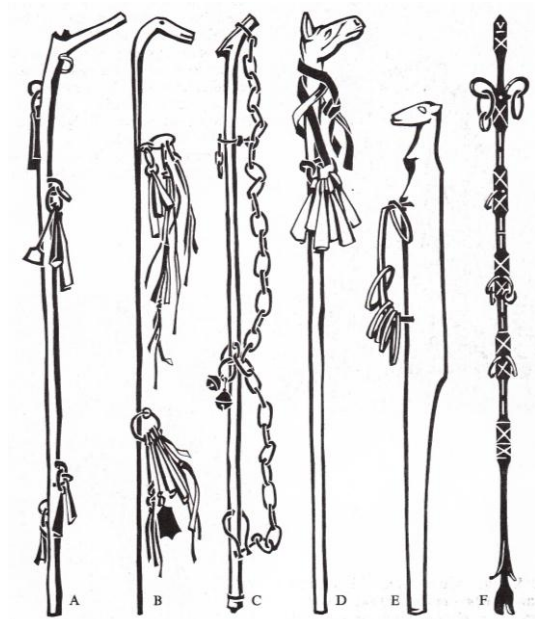
Vida 2006

Vida Tivadar: Hunting Jug from Budakalász and related Forms. To the Question of Development of Late Antique Vessel Forms. *Acta Arch. Hung.* LVII (2006), 259-271.

Whitby – Whitby 1998

Whitby, Michael – Whitby, Mary: *The history of Theophylact Simocatta. An English translation with introduction and notes*. Oxford, 1986.

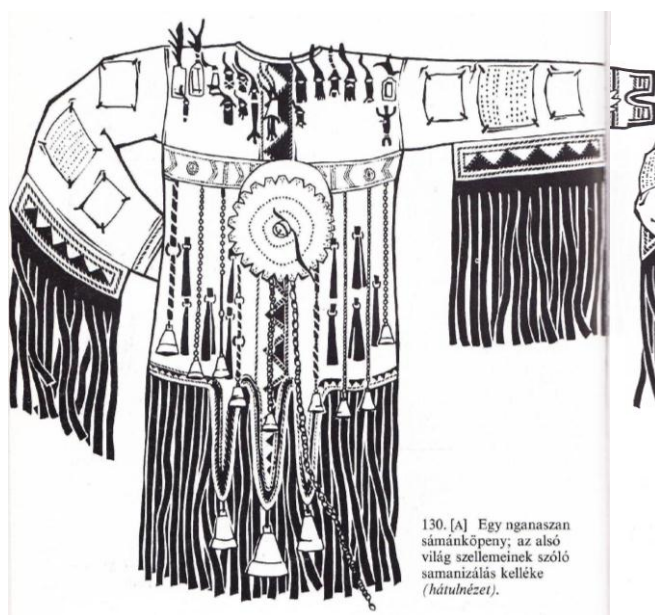
Mellékletek²¹²

1. kép Sámánbotok: burját (A), mongol (B, D), enyec (F), kizil (E), a dunántúli magyar regősök láncos csörgőbotja (C)²¹⁴

2. kép Kovácsolt vas sámánkorona a 19. század elejéről²¹³

130. [A] Egy nganaszan sámánköpeny; az alsó világ szellemeinek szóló samanizálás kelléke (hátnézet).

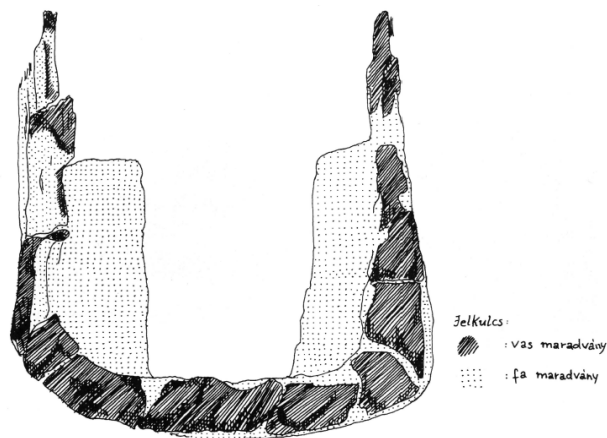
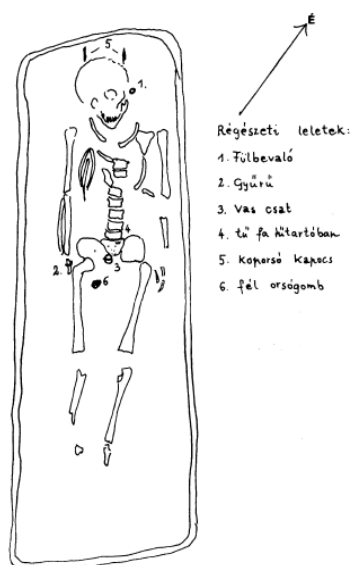
130. [B] Az előző köpeny szemből.

²¹² A régészeti források csoportonkénti bemutatása – ha minden jelenséghez külön-külön mellékelném a képi ábrázolást is – nagymértékben megnövelte volna a dolgozat terjedelmét, ezért csak a belső-ázsiai tárgyakról szokásokról, valamint Öcsöd – Büdöshalom 37. sírjáról mellékeltem képet. Minden más forrásnál a hivatkozott szakirodalmakon belül megtalálhatók a képi megjelenítések is.

²¹³ Hoppál 1994, 155.

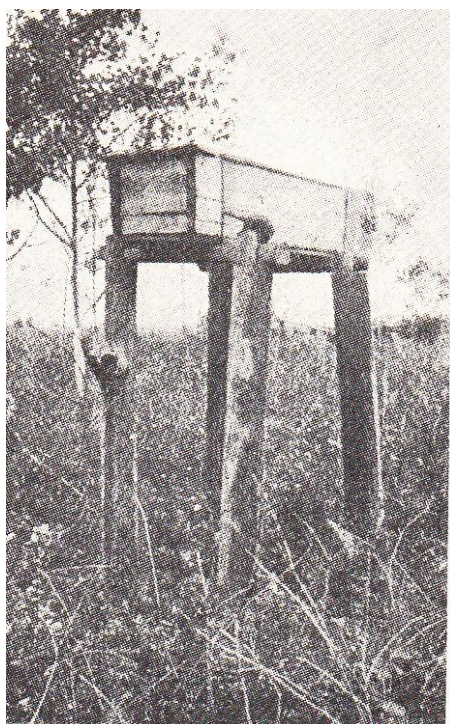
²¹⁴ Hoppál 1994, 31.

3. kép Nganaszan sámánköpeny hátul- és előlnézete²¹⁵

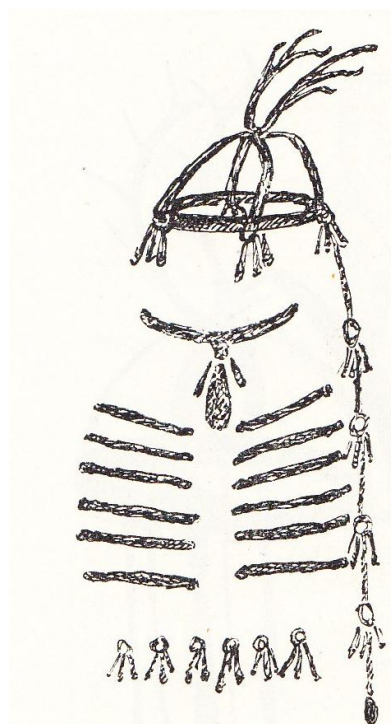

4. kép Öcsöd – Bűdöshalom 37. sírja (1:20)²¹⁶

5. kép A fej alatt talált fa és vas konstrukció²¹⁷

6. kép Burját sámán sírja²¹⁸

7. kép Burját sámán sírjának
fejdísz és ruhájának viseleti elemei²¹⁹

²¹⁵ Hoppál 1994, 108-109.

²¹⁶ Madaras 1999, 38.

²¹⁷ Madaras 1999, 39.

²¹⁸ Harva 1938, 295.

²¹⁹ Harva 1938, 518.